

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 1
JANUAR 1992

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for sønderjylland

Abonnementspris
125 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 15 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Historisk Samfund
for Sønderjylland,
Sekretariat,
Haderslevvej 45,
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83.
Kontortid, ti.-to. kl. 9-13.

Redaktion:
Inge Adriansen,
Museet på
Sønderborg Slot
6400 Sønderborg

Steen W. Andersen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Henrik Fangel (ansv.)
Institut for sønderjysk
lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sønderjysk Månedsskrift
indtales på bånd, der kan
lånes på biblioteket

Sats/montage:
Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Aabenraa Bogtrykkeri

I dette nummer:

Nordborg kommune - landskab og bebyggelse 3
Helle Askgaard, København, og Henrik Fangel, Aabenraa, skildrer, hvordan bebyggelsen er placeret i landskabet - fra landbrugssamfundet til det moderne industrisamfund.

Oldtidsminder, kirker og voldsteder på Nordals 10
Oldtidens og middelalderens mindesmærker findes i stort tal på Nordals. Steen W. Andersen og Lennart S. Madsen fra Haderslev Museum fortæller om nogle af dem.

Hertugdømmet Nordborg 19
J. Slettebo fra Museet på Sønderborg slot beretter om den tid, da Nordborg var centrum i et lille hertugdømme, og om hertugernes gerninger og bedrifter.

*Dorthea Christine von Aichelberg og hertugsønnen
Christian Carl* 22
En nordalsisk kærlighedshistorie fra omkring 1700, fortalt af Boye Andersen, Nordborg.

Byggeskik på Nordals - et kort rids af bygningskulturen 26
Arkitekt John Kronborg Christensen, Købingsmark, tager læseren med på en rundtur til nordalsiske huse og gårde - i land og i by - og fortæller om deres særpræg og bevaringsværdi.

*Ringridning i 100 år - Als Nørreherreds
Ringriderforening fylder 100 år* 33
Kim J. Clausen, Århus, har studeret Als Nørreherreds Ringriderforenings historie i anledning af 100-årsjubilæet og fortæller træk fra foreningens historie.

Det nordalsiske landskab. Kort over Nordals 36

Det sker - på nordslesvigske museer 38
Museernes arrangementer - og deres fremtid. Steen W. Andersen, Haderslev Museum, har set på en rapport herom.

Bagsiden om forsiden: Nordborg slot i 800 år 40
Nordborg slot spiller en vigtig rolle i Nordals' historie og er som det fremgår af forsidebilledet - en markant bygning i landskab og bybillede. Inge Andriansen, Sønderborg, fortæller om Nordborg slots omskiftelige historie.

Forsidebilledet viser de to uensartede tårnbygninger, som ved genopførelsen af Nordborg slot i 1909-10 blev rejst på fundamenter fra det tidligere slots port. I porten indgår bl. a. fragmenter af sandstenssøjler fra det slot, som opførtes her ca. 1680 og som ses på billedet side 21. På bagsiden fortælles træk af slottets historie.

På Nordals kan man opleve kontrasten mellem landbrugssamfundet og industrisamfundet. Danfoss' administrationsbygning i 1960'erne. Fot. Barm van Leeuwen, Nordborg.

Nordborg kommune - landskab og bebyggelse

Af HELLE ASKGAARD og HENRIK FANGEL

Nordborg kommune dækker hele Nordals. Det er et gammelt landbrugsområde, som i dag dog præges stærkt af et af Danmarks største industriforetagender, Danfoss. Hvordan landskab og bebyggelse har ændret sig frem til i dag fortæller, Helle Askgaard, København, og Henrik Fangel, Aabenraa, om her.

Set fra luften møder øjet grønne, gule eller sorte marker, alt efter årstiden. Ved kysten ligger en række sommerhusområder, og trukket lidt ind i landet nogle gamle landsbyer. Her imellem fletter sig parcelhuskvarterer og fabrikshaller. Nordborg kommune i fugleperspektiv

viser det morænelandskab, som isen efterlod. Østkysten er siden udlignet af det strømmende vand i Lillebælt, mens vestkysten er mere fliget.

Som landskabet fremtræder i dag, er det præget af menneskers arbejde med jorden i snart 1000 år, og de vilkår, som politiske forhold, økonomiske betingelser og det private initiativ har føjet til.

Landbruget og bebyggelsen

Kommunens ældre bebyggelse er koncentreret i landsbyerne, og det er kun få steder, man ser fritliggende gårde. Dette bebyggelsesmønster er meget gammelt, fordi kun få gårde flyttede ud fra lands-

byerne, da jorden her blev udskiftet i 1770erne.

Af Nordborgs godt 20 landsbyer var Holm den største med 36 gårde. De fleste andre byer havde mellem 11 og 18 gårde: Pøl, Lavensby, Havnbjerg, Brandsbøl, Oksbøl, Broballe, Mjels, Svenstrup/Himmark, Stevning, Sjellerup/Guderup, Stolbro, Dyndved og Egen. Mindst - med omkring fem gårde - var Torup, Elstrup og Lunden.

I 1770erne flyttede enkelte gårde ud fra Holm til Holmmark, og også i Mjels tyndede det lidt ud i den kompakte landsby. De øvrige landsbyer forblev intakte helt op til vor tid, og i de fleste vil man uden besvær kunne genfinde og udpege de oprindelige gårde.

Ingen herregårde

Herregårde ser man ingen af på Nordals, men sådan har det ikke altid været. En del adelige hovedgårde blev omkring 1600 opkøbt af hertug Hans den Yngre, der udlagde fire af dem som store ladegårde. Nordborg, Mjelsgård, Hjortspring og Østerholm lå herefter sammen med Nordborg bys jorder som enklaver ind mellem landsbyejerlavene. Ladegårdene kom i 1730 under den danske konge, og omkring 1770 blev de udparcelleret. De fleste af de tidligere ladegårde eksisterer endnu i dag som stamparceller med markante bygninger. Det gælder Hjortspring og Mjelsgård, mens Stensgård er udparcelleret fra Mjelsgård og Solbjerggård fra Hjortspring. Klingbjerg er oprindelig en kådnerbebyggelse til Hjortspring. I denne sammenhæng hører også Augustenhof hjemme. Det var et jagtslot, oprettet af hertugerne af Nordborg omkring 1700 og udparcelleret i 1770.

»De gode tider« ca. 1830-1870

For landbruget var perioden fra ca. 1830 til midten af 1870erne præget af en høj-

konjunktur med gode priser. Korneksporten fra Danmark og hertugdømmerne steg kraftigt. De gode tider resulterede i betydeligt nybyggeri på alsiske gårde og på Sønderjyllands østkyst. En række stue- og aftægtshuse på Nordals er opført fra midten af 1840erne til midten af 1870erne.

Herefter skete der et mærkbart prisfald på bl. a. korn, mens prisfaldet på animalske produkter ikke var så kraftigt. Det var i den forbindelse en fordel for det nordslesvigske landbrug, at landet i 1867 blev en del af det store tyske hjemmemarked, der var beskyttet af toldmure.

Omlægning af landbruget

Det prisfald, der skete på landbrugsvarer i slutningen af 1800-årene, faldt sammen med, at jorden viste stigende tegn på udpining. Begge dele søgtes løst ved omlægning af landbrugsproduktionen. Driften blev intensiveret. Heri indgik en opprioritering af husdyrholdet og den animalske produktion. Jordens bonitet søgtes forbedret ved anvendelse af kunstgødning og ved at forøge husdyrholdet.

Kørnes mælk blev i stigende grad forarbejdet på de nyoprettede fællesmejerier. De første blev oprettet i Pøl i 1865 og i Broballe i 1868, ligesom der fandtes fællesmejerier på Svenstrup mølle og på Gøllinggård. Mejeriet i Broballe omdannedes senere til andelsmejeri. I 1887 etableredes andelsmejerier i Havnbjerg og i Svenstrup, i 1888 i Holm og i Egen og i 1892 i Stevning. Mejerierne i Havnbjerg, Svenstrup og Stevning sammenlagdes i 1937 til Gildbro mejeri.

Mejeriskorstenene og de enlængede bygninger blev et nyt bygningsselement i landskabet. Da andelsmejerierne blev bygget, var det endnu ikke almindeligt med svinehold i større stil. På gårdene havde man kun enkelte svin til slagtebrug. Nu kom mejeridrift og svineavl til

Mjelsgård ligger på det gamle voldsted bl. a. med en gammel bindingsværksudlænge - en af de få bevarede tretaalsudlænger i Nordborg kommune. Fot. 1990.

Stolbrogade 14-16 i Stolbro er et godt eksempel på en enlænget alsisk gård oprindelig med påbygget vinkel (en fløj imod vejen, yderst til venstre, er nedrevet); aftægtshus øst for gården. Både gård og aftægt er opført omkr. 1860. Fot. 1990.

Broballes nu nedlagte mejeri. Bygningen på billedet, der er opført 1926 i »Bedre Byggeskik«, er markant beliggende midt i landsbyen. Fot. 1990.

at høre sammen. Der blev i visse tilfælde bygget en svinesti i forbindelse med mejeriet, og det beholdt så skummet-mælken til opfødning af egne svin.

Denne tidlige tilpasning til de ændrede landbrugskonjunkturer har formodentlig været medvirkende til, at landbrugskrisen ikke ramte så hårdt på Nordals som andre steder. Man kan i hvert fald se, at opførelse af nye bygninger på egnens gårde er fortsat også i 1880'erne, omend der næppe kan påvises så mange nybygninger som i perioden før 1876 eller i perioden efter 1895. Nybyggeri skete i vid udstrækning ved, at eksisterende bebyggelse erstattedes af nyt, f.eks. i form af markante stuehuse med trem-pelkonstruktion.

Antallet af brug var derimod ret konstant, 24933 i 1882 og 24497 i 1907 for hele Nordslesvig. Derfor var opførelse af nye huse eller gårde på tidligere ubebygget grund af meget begrænset omfang.

Nye skolebygninger blev det dog til. Skolerne i Sjellerup og Stolbro blev nedlagt for at rejse en ny Guderup Skole i 1912, og samme år fik Nordborg Skole, der både betjente Nordborg og Pøl, en nybygning.

Stationsbyer

Stationsbybebyggelser udvikledes kun meget lidt i forbindelse med anlæggelsen af den smalsporede amtsbane fra Sønderborg til Nordborg i 1898. Kun ved Guderup, i Svenstrup samt i Havnbjerg kom der lidt bebyggelse i tilknytning til stationen. Toget blev i 1932 erstattet af rutebil.

Den begrænsede vækst i ny bebyggelse hænger sammen med stagnationen i befolkningstallet, som dels skyldtes en kraftig udvandring, der kulminerede i begyndelsen af 1880'erne, dels fravær af byerhverv. Årsagerne var dels nationale, dels de økonomiske konjunkturer.

Tabel 1. Befolkningstal i Nordborg kommune 1860-1990

	1860	1900	1910	1921	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Nordborg flække	1304	1139	1159	1035	1056	984	1324	2563			
Nordborg landso.	1389	1120	1182	1122	1030	1003	994	1234			
Oksbøl sogn	1228	1090	1116	1113	996	979	810	878			
Havnbjerg sogn	999	880	983	872	860	886	1211	3076			
Svenstrup sogn	1124	1039	1171	1145	1021	1021	1139	1401			
Egen sogn	1781	1640	1830	1761	1795	1728	1179	2272			
Nordborg kommune ialt	7825	6908	7441	7048	6758	6601	6657	11424	15358	15503	14664

Fra 1860 til 1900 faldt befolkningstallet i den nuværende Nordborg kommune med ca. 12 %. I det følgende tiår steg det, men fra 1860 til 1940 er befolkningstallet i den nuværende Nordborg kommune faldet fra 7825 til 6601 (tabel 1).

Landbruget efter 1930

Genforeningen ændrede ikke på befolkningsudviklingen. Landbruget var fortsat hovederhvervet, og det var småt med alternative beskæftigelsesmuligheder. Afolkningsen fortsatte.

I 1930 levede godt halvdelen af landbrug, mens håndværk og industri beskæftigede 17 %. Resten ernærede sig ved liberale erhverv og servicefag. Der var gennemsnitligt langt flere husmænd og mindre gårdmænd i Sønderborg amtsrådskreds end i de øvrige sønderjyske amter, og der var meget få gårde over 60 ha. Den gennemsnitlige brugsstørrelse lå som følge heraf på 15 ha, den mindste i Sønderjylland.

Der dyrkedes procentvis mere korn og flere roer i amtet end i resten af landsdelen på bekostning af græsarealet, og det gennemsnitlige høstudbytte for hvede og rug var det største i Sønderjylland. Også det alsiske ko- og svinehold havde en mere fremtrædende plads i Sønderborg amt end i det øvrige Sønderjylland. En række af de særpræg, som området havde for 60 år siden, gør sig stadig gældende. De strukturændringer, det danske landbrug har undergået siden 1930er-

ne og som er accelereret siden tresserne, er også foregået på Nordals. I hele landet er antallet af brug faldet voldsomt, og det dyrkede areal er reduceret. De enkelte brug er blevet specialiserede, og de blandede brug er mest historie. Side-løbende hermed er landbruget blevet mekaniseret, næsten alle medhjælpere er forsvundet, og gårdejerens familie har job andetssted. Også bearbejdningen af landbrugets produkter er rationaliseret. Slagterier og mejerier er nedlagt på stribe. Således også på Nordals.

Alene på de sidste ni år er antallet af selvstændige brug i Nordborg faldet fra 372 til 263, og brugen størrelse er steget fra 26 til 35 ha i snit (tabel 2). Nordals adskiller sig ikke meget fra resten af landet med disse tal, men i en sønderjysk sammenhæng er brugsstørrelsen under gennemsnittet, sammen med resten af Als samt Broager og Gråsten kommuner.

I Nordborg kommune ser man stadig meget mere korn på markerne end i resten af amtet, og frøavl har også en mere fremtrædende plads her. Et andet område, hvor Nordals indtager en særstilling, er inden for husdyrene. Svin og hønseavl har meget stor betydning. Nordborg kreds leverer 15 % af de svin, der bliver bragt til slagtning i Slageriregion Syd, og er den største leverandør af svin i 1990. De haller med flåde tage, man ser fra luften, er tilbygninger til de gårde, der har specialiseret sig i svineavl.

Landbrugsbygninger dominerer såle-

Tabel 2. Brugsstørrelser i Nordborg kommune, Sønderjylland og Danmark, procent.

	ha	0-19,9	20-49,9	50-99,9	over 100	gn.snitl. stør. i ha
Nordborg	1980	40	51	8	1	26
	1989	26	54	12	2	35
Sønderjylland	1980	36	44	17	3	33
	1989	24	43	27	6	44
Danmark	1980	56	34	8	2	24
	1989	42	39	15	4	34

des fortsat på mange måder landskabet, men det er de færreste mennesker på Nordals, der henter sit udkomme der.

Industrien kommer til Nordals

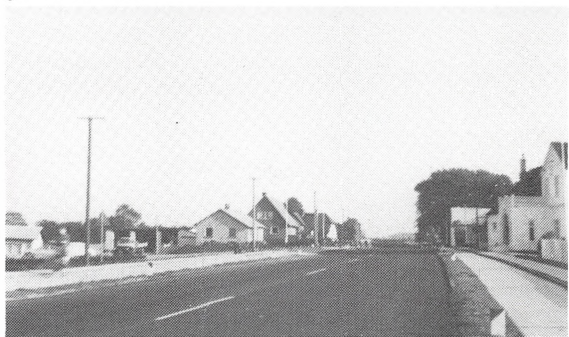
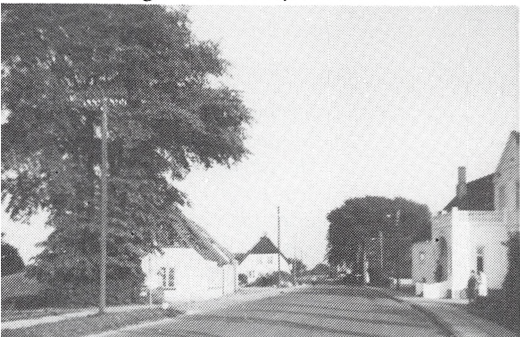
Den befolkningsafvikling, der havde været i gang siden 1860, blev så småt bragt til standsning i løbet af 1930'erne, takket være en enkelt mands initiativ. Mads Clausen grundlagde Danfoss i 1933, og Havnbjerg sogn viste som det eneste i den senere Nordborg kommune fremgang mellem 1930 og 1940 (tabel 1).

Tidernes ugunst blev til virksomhedens gunst. Den økonomiske verdenskrise, der slog igennem i USA i 1929 og senere forplantede sig til den øvrige verden, kom til at gavne fremstillingen i Elsmark. Verdenshandelen gik gradvis i stå i begyndelsen af 1930'erne, og den

danske regering forsøgte ved importforbud at beskytte vort eget erhvervsliv. Derfor blev det lettere for gamle og nye virksomheder at fremstille varer, som tidligere var importeret fra udlandet. Ekspansionsventilen til køleanlæg var en af dem. Allerede før krigen havde fabrikken en eksport i gang.

I Danfoss første år var det ikke svært at få arbejdskraft. Tværtimod. Fabrikken var et kærkomment alternativ til de vigende beskæftigelsesmuligheder i landbruget, og en stor del af de ufaglærte arbejdere rekrutteredes lokalt. Fra 1940 vendte Nordborg kommunes nedgang til vækst, en vækst der fortsatte uafbrudt til 1973, hvor befolkningstallet kulminerede med små 16.000 indbyggere. På 25 år var befolkningstallet mere end fordoblet. I de sidste 15 år har befolknings-

Industrialiseringen betød, at vejnettet måtte udbygges, først og fremmest landevejen fra Sønderborg til Nordborg. Det skete omkring 1960 og betød nedrivning af mange huse i de landsbyer, som vejen passerede igennem. Her er det Sønstrup, hvor landevejen er fotograferet det samme sted i 1957 (til venstre) og i 1961 (til højre). Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

tallet stabiliseret sig på 14.700 indbyggere. Tilsvarende på Danfoss, hvor der i 1970 var ansat lige over 7.000. I dag er der ca. 6.200 ansatte. Virksomhedens ekspansion er i de senere år foregået enten på filialer andre steder i Danmark eller i udlandet.

Byggeriet efter anden verdenskrig

Før krigen var nyopførelse af huse nærmest en sensation på egnen, men fabrikkens ekspansion i 1940'erne ændrede dette. De, der mangelede bolig, var især de udefra kommende.

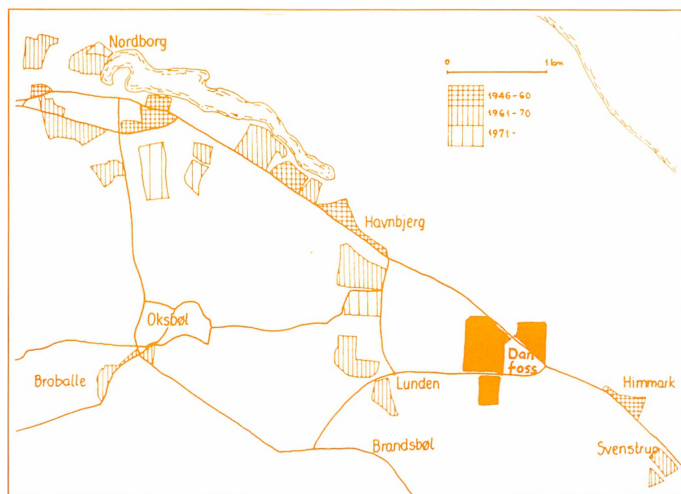
Så tidligt som i 1942 blev der i Nordborg taget initiativ til at danne en boligforening, men Nordborg flækkes byråd ville ikke stille garanti for byggeriet. For hvad hvis Danfoss gik ned? Så ville de hænge på nogle dyre lejligheder, som ingen have råd til at bo i. Derfor kunne der ikke opnås statsstøtte og forslaget faldt. I 1946 lykkedes det at danne Nordborg Andelsboligforening, og siden er boligselskabet Danbo kommet til i 1950. Danfoss har også påvirket bebyggelsesudviklingen mere direkte. Virksomheden har selv bygget en række lejligheder, den har bygget Langesøkollegiet og

endelig har de af fabrikkens ansatte, der selv ønskede at bygge, fået tilskud.

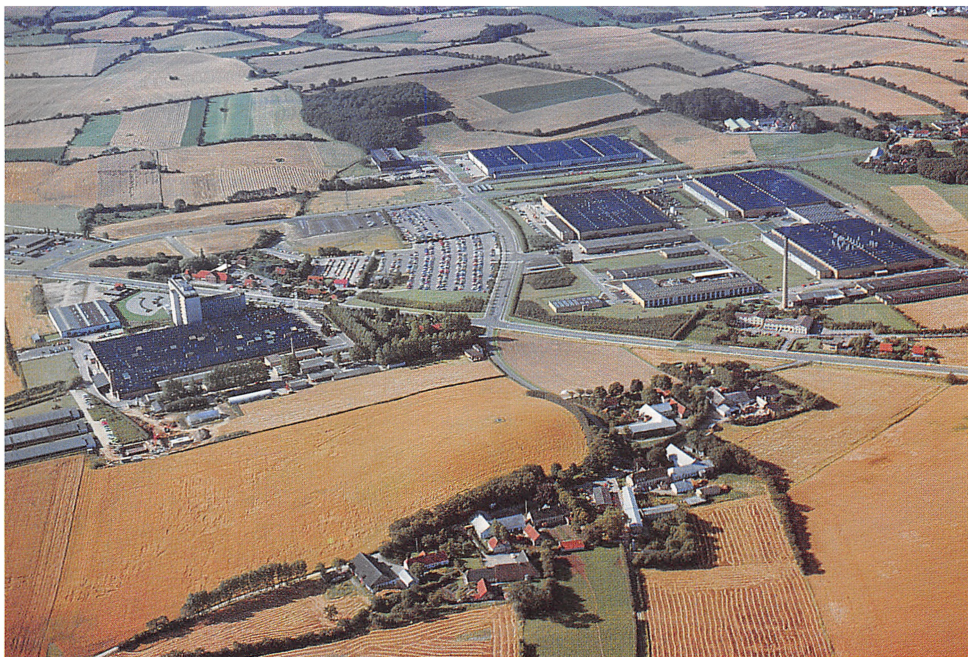
De første boliger, Nordborg Andelsboligforening byggede, var en række dobbelthuse, der blev lagt langs landevejen nord for fabrikken i 1949. På det tidspunkt var trafikken sparsom, få havde bil, og de færreste gjorde sig tanker om byplanlægning. Afhængigt af hvor der blev udbudt jord, blev der bygget på må og få over hele Nordals. Først i 1963 kom der en byplan for Alssund-området.

Planen foreslog en »langagtig by«, hvor Nordborg flække, Langesøkvartret og fabriksområdet indgik som væsentlige elementer. Siden 1970'ernes begyndelse har Danmark fået en ny planlovgivning, og en del af forudsætningerne for den første byplan er faldet væk, idet der ikke længere er tale om en ekspansiv befolkningsudvikling. De seneste boligkvarterer er opført syd for Nordborg, ved Langesø og ved Lunden.

»Byen har intet rådhus; Kommunkontoret er på Hotel Union«, står der om Nordborg i Traps »De sønderjyske landsdele« fra 1929. Det har den i dag. En moderne bygning, der er i stand til at

Bebyggelsesudvikling i Nordborg 1946-1975. Efter H. Askgaard: En fabrik og dens omgivelser, 1976. Efter 1975 er endnu nogle områder blevet bebygget, bl. a. mellem Havnbjerg og Lunden. Danfoss' fabriksområde 1991 er markeret.

Fabrik i det åbne land. Danfoss set fra nord med landsbyen Elsmark i forgrunden. Fabriksbygningerne er udvidet lidt imod syd (øverst til højre) siden billedet blev taget i 1977. Fot. Sønderjyllands Amtskommune.

varetage kommunens administration, som den har udviklet sig efter kommunalreformen i 1970, hvor syv små sognekommuner blev lagt sammen til Nordborg kommune. Den store vækst i den offentlige sektor i Danmark i de sidste 30 år har også sat sine spor i Nordborg. Hertil kommer befolkningsstigningen efter 1940, der medførte et voldsomt pres på institutioner for børn og unge.

Det er ikke tilfældigt, at Guderup Børnehave fejrer 25-års jubilæum i 1992. De mange tilflyttere til Danfoss i slutningen af halvtredserne var fortrinsvis unge, og mange kvinder fik arbejde på fabrikken. Men uden bedsteforældre i nærheden var det nødvendigt at få oprettet børneinstitutioner til de nye borgere. Presset forplantede sig videre til skolesystemet. Nordborg skole var ved at sprænges af de mange børn, selv loftsrum blev taget i brug, da der omkring 1970 gik 1200 elever. Det var åbenbart, at en ny skole måtte bygges, men hvor? Både Havnbjerg og Nordborg kommune lagde før

kommunesammenlægningen billet ind, men det var Nordborg, der vandt, og resultatet blev Østerlundskolen, der kunne indvies i 1972.

Med dal og bakker fagre...

Når man færdes i kommunen i dag, kan man sige, at skindet delvis bedrager. Ikke overalt, men i landsbyerne. De fleste af de 273 landmænd bor stadig på gårdene. Men når landsbyerne ikke er affolket, skyldes det, at husene rummer funktionærer og arbejdere fra Danfoss og fra det private og offentlige servicesamfund. Mejeribygninger er heller ikke hvad de var. Al mælk køres ud af kommunen, så de har alle skiftet funktioner. Personalet er måske endt på Danfoss. Danfoss 11-etagers administrationsbygning syner egentlig ikke meget i landskabet, set fra landjorden, og det gør de mange fabriks-haller heller ikke. Men en meget stor del af kommunens indbyggere er afhængige af, hvad der sker på 6. etage, hvor hovedadministrationen holder til.

»Baronens Høj« er opkaldt efter baron Wedel-Wedelsborg, som var skovrider på Als omkring 1840. Ulykkeligtvis kastede han sin kærlighed på højen, planerede den og indrettede et lysthus på toppen. Sit nuværende udseende har gravhøjen fået efter en restaurering i 1940'erne. Fot. Haderslev Museum.

Oldtidsminder, kirker og voldsteder på Nordals

Af STEEN W. ANDERSEN og LENNART S. MADSEN

Geologisk set er Als en ung ø, skabt af isens og smeltevandets vældige kræfter i slutningen af den sidste istid. Set i historiens lys er øen derimod gammel med spor af menneskelig aktivitet gennem næsten 10.000 år. Det er dog kun de sidste 4-500 år, der for alvor giver sig til kende i landskabet, men hist og her finder vi også oldtidens og middelalderens fingeraftryk. Steen W. Andersen og Lennart S. Madsen fra Haderslev Museum fortæller her om nogle af disse mindesmærker fra øens ældre historie.

Numrene ved de enkelte oldtidsminder og voldsteder henviser til placeringen på kortet side 36-37.

Oldtidsminder

I arkæologisk henseende er Als en kolossal rig ø med masser af fund og mindesmærker, der vidner om, at Als allerede i oldtiden var et godt sted at bo. Det ældste spor af menneskelig aktivitet på øen er en 9-10.000 år gammel benharpun fundet i Torsmose ved Guderup. Vi skal dog helt frem til bondestenalderen - i sidste halvdel af det 4. årtusinde f. Kr. - før vi møder de synlige spor: oldtidsminderne. Til gengæld finder vi dem i rigt mål både på Nordals og på den øvrige del af øen. Det drejer sig først og fremmest om dysser og i mindre omfang om de lidt yngre jættestuer. Det er

Nordals' mest kendte oldtidsfund er ubetinget denne samling brædder fra Hjortspring Mose, som blev udgravet i 1922. I februar-nummeret af Sønderjysk Månedsskrift fortæller Flemming Rieck, Nationalmuseet, om fundet, og om hvordan det er blevet sat sammen til Nordens ældste egentlige skib, Hjortspring-båden. Fot. Nationalmuseet.

især i skovene, de ligger tæt. Det behøver ikke at betyde, at det netop er her, man har boet. Vi ved, at der også har ligget mange i det åbne land, men her har århundreders intensive dyrkning gjort voldsomme indhug i bestanden.

Især er Als Nørreskov kendt for sit mylder af oldtidsminder, hvoraf de fleste netop er fra bondestenalderens tidligste fase. Nogle få af dem skal nævnes: I en lille lysning ved den langsgående vej gennem skoven finder vi umiddelbart nord for Østerholm to flotte langdysser (1). Den sydlige, der med sine 36 m er den største, har to gravkamre, den nordlige et. Nogle hundrede meter længere inde i skoven møder vi den velbevarede runddysser »Gl. Trolldøj« (2) liggende på et markant bakkedrag. En udgravning i 1945 viste, at gravkammeret har været brugt i flere perioder. Endelig skal fra den nordlige del af skoven nævnes »Baronens høj« (3), som ligger tæt ved kysten, umiddelbart nord for skov-

riderboligen. Højen - en noget forstyrret runddysser - blev restaureret lige efter 2. Verdenskrig, og i den forbindelse blev kammeret undersøgt. Resultat: To lag med sammenbunkede menneskeknogler, et par flotte flintdolke samt nogle lerkarskår m. v.

Også i to andre af de nordalsiske skove findes karakteristiske stenaldergrave. Det gælder i den vestlige del af Havnbjerg Skov og i særdeleshed Brandsbøl Skov i den modsatte ende af Havnbjerg sogn. Her findes ikke mindre end 15 fredede oldtidsminder, hovedparten stengrave fra anden halvdel af 4. årtusinde f. Kr.: imponerende langdysser, runddysser samt nogle mere anonyme høje. Flere af gravkammerene er udgravet og har givet et varieret udvalg af lerkarskår, flintredskaber, ravperler og andet gravgods. Oldsagerne viser, at gravpladsen har været i brug gennem mange århundredere.

Nord for Brandsbøl Skov ligger den

Dette glubende uhyre med spillende tunge pryder enden af en »mankestol« (del af seletøj til en hest) fra vikingetiden (ca. 950 e. Kr.). Pragtstykket, der menes at stamme fra Elsmark i Havnbjerg sogn, findes i dag på museet på Gottorp Slot i Slesvig.

nu udtørrede og opdyrkede Bundsø, som fra slutningen af jægerstenalderen og helt op til omkring 1600 var en del af en kringlet fjord, som fra Allsund skød sig ind i landet. På dette tidspunkt blev der bygget to dæmninger, som omdannede den inderste del til en lavvandet sø, som siden er blevet tørlagt og opdyrket. På en holm i den østlige del af Bundsø lå der i midten af bondestenalderen - i begyndelsen af 3. årtusinde f.Kr. - en meget stor boplads, som blev undersøgt af Nationalmuseet i midten af 1930'erne. Der er tale om en af Jyllands rigeste og største boplads fra denne periode med fund af over 4000 redskaber og omkring 10.000 dyreknogler.

Også oldtidens senere perioder er repræsenteret på Nordals. Fra bronzealderen - omkring 13-1200 f. Kr. - kan nævnes den anselige »Kragehøj« (4) ved Dan-

foss, og til samme tid skal sikkert regnes en lang række andre af de større gravhøje. Generelt gælder det, at kun meget få af de fredede høje er udgravet og dermed præcist dateret. Sandsynligvis fra bronzealderen stammer også de sten med indhuggede, skålformede fordybninger, som Als er så kendt for. De ses bl.a. på en af syldstenene til Østerholm Slot, på Grønnebro i Nørreskoven og på en sten i kirkegårdsdiget ved Havnbjerg kirke. Normalt tolkes disse skåltegn som frugtbarhedssymboler.

Fra oldtidens slutfase: yngre germansk jernalder og vikingetid (ca. 550 - 1050 e. Kr.) stammer nogle rester af små skibssætninger ved Stolbro Nakke og Dyndved Strand på nordsiden af Augustenborg Fjord. De er alle ganske uanselige, men ikke desto mindre særegne i en sønderjysk sammenhæng. Skibssætninger er

Egen kirkes klokkestabel er af egetømmer og stammer fra senmiddelalderen. Den har et stejlt ottekantet spir og står på en gravhøj fra bronzealderen. Rundt i kanten af højen er anbragt mindeplader for Egen sogns 66 faldne fra Første Verdenskrig. - I høj, klokkestabel og mindsten føjes således tusinder af års historie sammen på en enestående måde. Fot. Haderslev Museum.

spidsovale stensætninger, der normalt er rejst over en grav. Et symbolsk skib, som den døde har fået med til sin sidste rejse, om man vil. Fra samme periode stammer de grupper af småhøje, som ligger i Nørreskoven ved Nygård og i Havrekobbøl. De er ganske lave - alle under 1 m - og rejst over brandgrave med et yderst sparsomt udstyr. De giver et indtryk af den store spændvidde i den sene jernalders gravskik, men ikke et reelt billede af tidens formåen. En række rige fund fra bl.a. Holm, Ketting og Elstrup giver et helt andet og meget mere velstående billede af vikingetidens Als.

Kirker

Sønderjyllands kirker er, hvad angår byggematerialet delt i tre velafgrænsede hovedgrupper. Mod nordøst er kirkerne opført af veltilhugne granitkvadre, mod vest er byggematerialet en blanding af tegl, kvadersten og den fra Rhinegnene importerede tufsten. Det tredje område udgøres af Sønderjyllands sydøstlige del. Her er kirkebygningerne opført af ubearbejdede kampesten. Stenene kan være kløvede, og dørkarme og vinduer kan være let tildannende, men hovedsagelig fremstår kirkerne som enkle, usmykkede bygningsværker. Samme byggeskik er dominerende på Sydfyn. I det gamle Sønderborg amt er 12 ud af 18 middelalderlige kirker bygget helt eller delvist på denne måde, mens 5 er opført i tegl.

Kirkerne på Nordals er typiske for det sydøstlige Sønderjylland, idet Oksbøl, Havnbjerg og Svenstrup er opført i rå kamp, Egen og Nordborg i tegl.

Alle fem kirker har som udgangspunkt haft den samme plan: et kor og et skib, med koret liggende i øst. Alle er opført i romansk stil (dvs. med runde buer) indenfor perioden 1100-1250, de 150 år, hvor stort set alle Danmarks godt 2000 middelalderlige sognekirker er opført.

Kampestenskirkerne er ganske enkle, uden synderlig udsmykning. Kun Oksbøl kirkes kvaderstensokkel viser, at man også på Als forstod kunsten at hugge kvadre. De to teglstenskirker adskiller sig på nogle punkter fra de øvrige. Begge kirker synes oprindeligt at have haft en apsis, og begge har, kort efter at koret og skibet stod færdigbygget, fået tilføjet et tårn mod vest. Bortset fra seks kirker på Als og Sundeved, nemlig Nordborg og Egen, samt Notmark, Ketting, Ulkebøl og Broager, findes der slet ikke romanske tårne ved nogen sønderjysk kirke.

Overdelen af tårnene i Egen og Nordborg findes desværre ikke mere idag,

Oksbøl kirke set fra sydøst. Kirkegården omkranses af en række høje markante træer og et smukt stendige. Kirkens tårn er stærkt ombygget. Dets nederste senmiddelalderlige del består af rå kamp, den øverste del af munkesten, mens taget og det sekskantede laternespir formodentlig er sat på i 1775. Fot. Nationalmuseet.

Svenstrup kirke er uden tårn. Her ses den fra sydøst med sin tagrytter fra 1934. Til venstre det middelalderlige klokkehus, der blev restaureret i 1964. Midt i billedet skimtes foran birketræet mindstenen over sognets faldne i Første Verdenskrig. Fot. Nationalmuseet 1959.

men en del tyder på, at de har været bygget i træ. Kirkerne på Nordals stod omkring 1300 - i lighed med størstedelen af Sønderjyllands landsbykirker - som ganske enkle bygningsværker med kor og skib, og kun Nordborg og Egen skilte sig ud herfra i kraft af deres tårne og apsider. Men i tiden op mod reformationen bliver stort set alle sønderjyske kirker genstand for byggearbejder, der i høj grad præger deres udseende frem til idag. Dette gælder også kirkerne på Nordals. De fik alle indbygget hvælv. Nordborg kirke blev helt overhvalvet, hvorimod de øvrige kun fik hvælv i koret, mens man bibeholdt skibets flade loft. Samtidigt blev korene ombygget, hvilket bl. a. gik ud over Egen kirkes absis. Bemærkelsesværdig er den »piscina«, der blev indbygget i Havnbjerg kirkes kor. Herigennem blev det vand, der anvendtes til skylning af kirkens hellige kar ledt ud i indviet jord udenfor. De tre kampestenskirker fik i denne periode opført våbenhus, Oksbøl kirke sit lave, kraftige tårn, og i Svenstrup udvides skibet med fire meter mod vest. Til Nord-

borg kirke opførtes et kapel på sydsiden, det nuværende tårns nederste etage.

Reformationen afsluttede over hele Sønderjylland senmiddelalderens hektiske byggeaktivitet, og for langt størstedelen af landsdelens kirker er det meget begrænset, hvad der findes af senere tilbygninger. Kirkerne står idag hovedsagelig som de stod ved middelalderens slutning, og 1600- og 1700-tallet er for de fleste af landsdelens kirker præget af forfald og manglende vedligeholdelse.

Dette gælder ikke kirkerne på Als og Sundeved, hvor de tre hertugelige huse i Sønderborg, Augustenborg og Nordborg selv byggede - og inspirerede til bygningen af - utallige tilbygninger. Ældst er hertug Frederik af Nordborgs gravkapel ved Egen kirke, 1628. Med dette kapel indledes den tradition blandt kirkerne på Als, at bygge på østsiden af koret.

Omkring 1700 opførte hertug August af Nordborg et gravkapel på østsiden af Nordborg kirke. Et gravkapel opførtes ligeledes ved Oksbøl kirke af forpagteren på Mjelsgård. Den næste store byg-

geperiode er perioden 1780-1800. Den præges i høj grad af bygmester Carl Ulrich fra Augustenborg, der byggede kapellet og tårnet på Nordborg kirke, samt kapellet på Egen kirkes sydside. I samme periode byggedes desuden sakristier på østsiden af korene i Havnbjerg, Oksbøl og Svenstrup.

Sidste byggeperiode ligger i 1880erne, hvor Nordborg kirke fik tilføjet trappehus, sakristi og våbenhus, og Havnbjerg kirke et tårn til erstatning for det nedrevne klokketårn.

Som det fremgår har de fem kirker på Nordals konstant været genstand for byggeri. Et besøg i de fem kirker kan give et glimrende indblik i de stilretninger, der både i bygninger og inventar præger vore kirker. Kun få steder kan det opleves samlet på lignende vis.

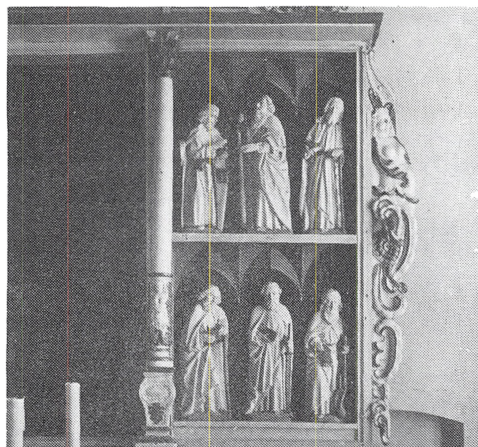
Kirkeinventar

Blandt inventaret i de nordalsiske kirker bør især træskærerarbejderne fremhæves. Ældst er den smukke Kristus-figur fra et korbuekrucifiks i Oksbøl kirke, stammende fra 1200-tallets slutning. Det befinder sig nu på Museet på Sønderborg Slot, hvor der ligeledes opbevares en række senmiddelalderlige figurer fra Egen og Oksbøl, deriblandt en Kristus-figur fra Claus Bergs berømte værksted i Odense. Oksbøl kirke har desuden fået genopstillet sin senmiddelalderlige altertavle. Den hører til en stor gruppe altertavler, der findes spredt over det meste af Sønderjylland, men stammende fra det samme værksted. Kirkerne i Hørup og Tandslet har tavler fra samme værksted. Dele af altertavlen i Egen kirke er fra samme tid, mens det lille pro-

Nord for Egen kirke ligger en enestående række af kirkestalde. De synes opført i perioden 1793 - 1894, oprindeligt som fire længer adskilt ved smalle slipper. Der er 34 staldrum beregnet til dobbelt så mange heste fra sognets mange byer. Nærmest kirkegårdsdiget findes præstens vognport. Der findes kirkestalde ved mange kirker (indtil ca. 1960 også ved Svenstrup), men intetsteds så velbevaret og i sådan et omfang som ved Egen kirke. Ældre fot. Nationalmuseet.

Senmiddelalderlige apostelfigurer i højre fløj af Egen kirkes altertavle, før restaureringen i 1930. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

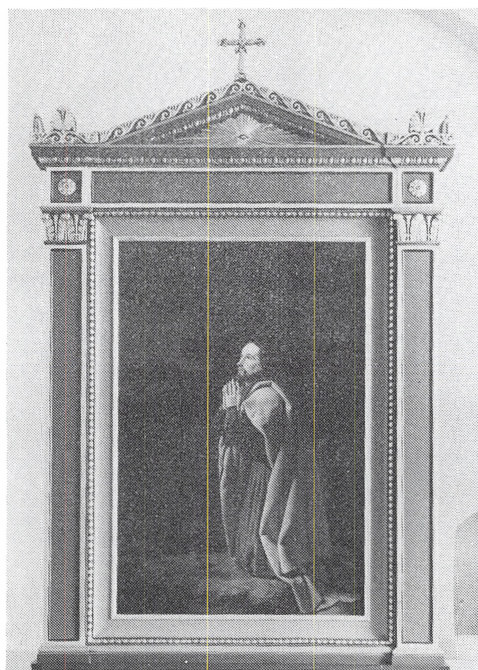
cessionskrucifiks i Svenstrup stammer fra tiden omkring 1300.

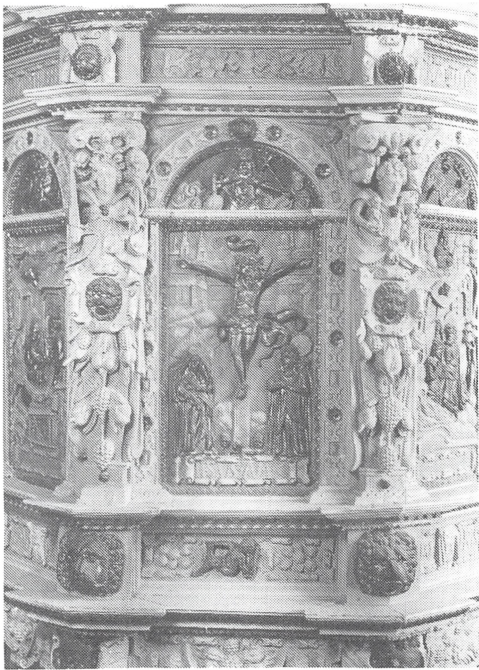
Reformationen medførte et behov for en ny type inventar, prædikestolen. På Nordals findes fire usædvanligt smukke eksemplarer, nemlig prædikestolene i Egen, Nordborg, Oksbøl og Havnbjerg. Den første er skåret af Flensborg-mesteren Hinrich Ringerinck år 1600, som et af de få arbejder, der med nogenlunde sikkerhed kan tilskrives ham. Hans stil var renæssancens enkle billedskærerarbejde, hvorimod prædikestolene i Nordborg og Oksbøl, skåret af Jørgen Ringnis i 1620'erne, er præget af bruskarokkens mere svulstige stil.

Nyere tids træskærerarbejder findes i Svenstrup kirke. Altertavlen er skåret af kunstneren Gunnar Hansen i begyndelsen af 1960'erne, og desuden ejede kirken tidligere en stor samling figurer og relieffer skåret af billedskæreren, tørveskæreren og arbejdsmanden Jes Lind fra Øster Aabling i Roager. Disse var bragt til kirken af sognepræsten Fischer Benzons (1917-37), men synes idag at være forsvundet. Jes Linds værker findes iøvrigt i en lang række sønderjyske kirker.

Et enestående værk står idag i Havnbjerg kirke, nemlig altertavlen fra 1831. Den gamle, senmiddelalderlige altertavle var i 1800-tallets begyndelse så ormstukket, at overdelen faldt ned, og tavlen blev lagt på kirkeloftet (nu på Nationalmuseet). Herefter bestilte man hos den kendte maler C. W. Eckersberg en altertavle, der skulle forestille bønnen i Getsemane have. Eckersberg begyndte på billedet den 7. september og var færdig den 1. november. Sammen med indfatning og alterbord blev tavlen opsat i Havnbjerg kirke i begyndelsen af 1832, for 160 år siden. Dette maleri er det eneste, som Sønderjyllands kendteste maler har udført til en kirke i landsdelen. Fot. Nationalmuseet.

→
Prædikestolen i Havnbjerg kirke er et senrenæssancearbejde fra omkring 1625. Billedet viser et af stolens syv felter med udskåret Golgatha-scene. Ovenover et relief med Kristus med rigssæble og kors. Det vides ikke, fra hvilket værksted prædikestolen stammer. Fot. Nationalmuseet.

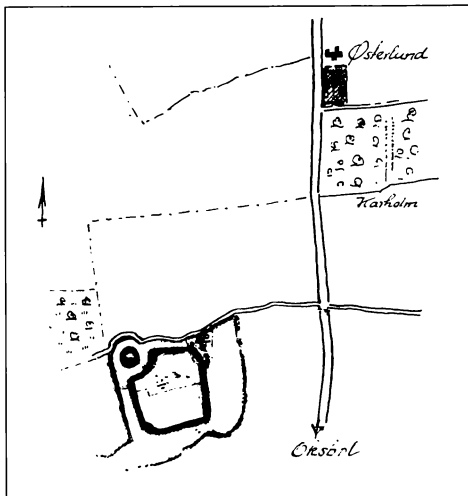

Voldsteder

Af de 183 voldsteder, vi idag kender i området fra Kongeåen til grænsen, findes en meget stor del på Als og Sundeved. Elleve heraf ligger på Nordals, og skønt de langt fra alle er lige velbevarede, findes der iblandt dem gode repræsentanter for de middelalderlige voldsteders to hovedtyper.

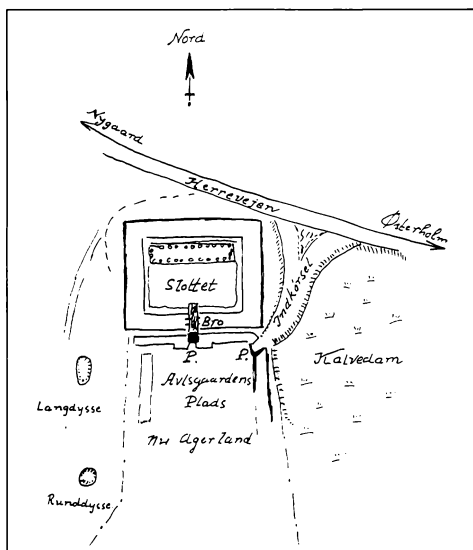
Den ældste type stammer fra 1300-tallet - en urolig periode, hvor almindelige herremænd over hele landet for første gang fik behov for at opføre egne borge for at beskytte sig og sine ejendele. Voldstederne fra denne periode er som oftest små og vanskeligt tilgængelige. De består hyppigt af en mindre banke, hvorpå forsvarstårnet lå, og en større, hvorpå gården lå placeret. Gammelgård voldsted ved Himmarnæs (5), er det bedst bevarede eksempel på denne type på Nordals. Det består af en lille rund banke omgivet af tidligere vandfyldte grave. Banken er kun 8 m i diameter. Sydvest herfor ligger en betydeligt større rektangulær banke omgivet af grave og mose. Tidligere fandtes også det fine anlæg Ridderholm (Rødegård eller Karholm) (6) ved landevejen mellem Oksbøl og Nordborg. Hele anlægget blev desværre gravet bort ved anlæggelsen af en skydebane for få år siden.

Museumsinspektør Jens Rabens skitse af det nu forsvundne voldsted Ridderholm i Oksbøl sogn, vest for landevejen mellem Nordborg og Oksbøl. Voldstedet var af den ældre tvedelte type med en lille rund borgbanke og en større banke, hvor bl.a. landbrugsbygningerne har stået. Museet på Sønderborg slot.

Det vides ikke hvilke herremænd, der har ejet disse voldsteder. 12-1300-tallet var præget af, at mange havde formået at svinge sig op ad den sociale rangstige til herremandsstanden. 1358 bevidnes et dokument i Sønderborg af 37 væbnere og riddere, alle fra Als og Sundeved. På dette tidspunkt fandtes der altså mindst 37 herremænd i området. Men kun de allerfærreste kan knyttes til et bestemt voldsted. Og godt hundrede år senere var flertallet af disse slægter igen sunket tilbage til bondestanden.

1398 forbød dronning Margrethe borg-

Skitse af Helvedgård voldsted i Nørreskoven med den formodede placering af bygninger, dels på borgbanken, dels på pladsen foran. Den gamle borg blev vistnok nedrevet i 1555, da det nærliggende Østerholm blev nyt sæde for slægten Sture. Skitse i Haderslev Museum, efter Jens Raben.

byggeri, og først omkring 1500 begyndte adelen igen at opføre borge og anlægge voldsteder. Men tiderne var anderledes, og voldstederne skulle ikke længe opfylde et forsvarshensyn, men i højere grad markere overfor omverdenen, at her boede en adelsmand. Voldstederne fra denne tid ligger let tilgængelige og består udelukkende af en stor rektangulær banke, omgivet af brede grave, men uden volde og forsvarstårn.

Der findes tre eksempler på denne type på Nordals. Bedst er nok det store, rektangulære voldsted ved Mellet- (eller Melved-) gård (7). Gården, der nævnes første gang i 1375, var frem til 1596 stort set i kongemagtens eje og bortforlenet til lokale herremænd. 1596 overtog hertug Hans den Yngre gården, som han kaldte Hjortspring. Også slægten Stures hoved-

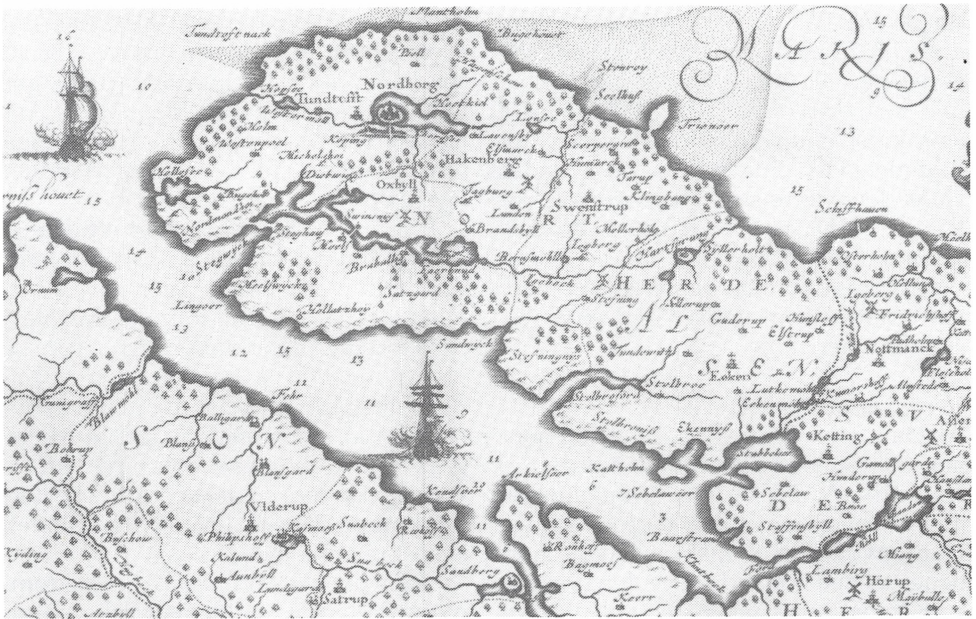
sæde, Hellevedgård (8) i Nørreskoven, og afløseren Østerholm (9), 1,5 km syd for Hellevedgård er værdige repræsentanter.

Slægten Sture var så langt den mægtigste af de alsiske adelslægter, så deres to vigtigste hovedgårde, Hellevedgård/Østerholm og Gammelgård i Ketting sogn har skullet være repræsentative og imponerende. Hellevedgård kendes så langt tilbage som 1321, men det store voldsted må være resultatet af mange ombygninger, inden Thomas Sture ca. 1555 helt opgav stedet, og flyttede til sin nybyggede gård Østerholm. De udgravede ruiner af dette slot kan endnu ses på det store voldsted.

Voldstedet Nyborg (10) i Himmarn var muligvis også af samme type, en 35x35 m stor banke omgivet af brede grave. Det blev sløjfet i 1865, og hvem der har ejet det er ukendt.

Fem voldsteder er idag så nedslidte, at deres oprindelige udseende ikke kendes. Den næststørste af de alsiske adelslægter, slægten Holk, havde et af sine hovedsæder på Mjelsgård (11). Voldstedet er idag fjernet. Slægten synes også at have haft en hovedgård i Stevning, Svenstrup sogn, formodentlig Junkergård (12), den nordvestligste gård i Stevning, hvorom der ses spor af grave. Voldstederne Lundsgård (13) i Lunden og Søgården (14) ved Bundsø i Brandsbøl samt Torupgård (15) i den nordligste ende af Torup, kan i 1500-tallet knyttes til slægten Abildgård, men kan være langt ældre. Alle steder findes endnu rester af voldgrave.

Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke kendes et eneste voldsted fra Nordborg sogn. Den tidlige oprettelse af Nordborg slot har formodentlig spillet en rolle, men slægten Sture synes dog at have overtaget et ældre gods i Holm, hvortil der måske findes et forsvundet voldsted et sted i terrænet.

På Johannes Mejers kort over Nordals på hertug Frederiks tid bemærkes især den endnu ikke udtørrede Bundsø, der strækker sig langt ind i landet. Også Oldenor er en vig af Alssund. Flækken Nordborg kaldes Køping. Udsnit af kort 1649, trykt i Danckwerths Landesbeschreibung 1652. Det kongelige Bibliotek.

Hertugdømmet Nordborg

Af J. SLETTEBO

Nordborg var i årene 1622-1729 residensby for hertuger, der var efterkommere af hertug Hans den Yngre af Sønderborg. Nordborg slot står endnu som et minde om disse hertuger. Om dem, om slottet og det lille hertugdømmes korte historie fortæller J. Slettebo fra Museet på Sønderborg slot.

I 1490 blev hertugdømmet Slesvig delt mellem kong Hans og hans yngre broder Frederik. De to alsiske amter, Nordborg og Sønderborg amter, kom til at høre til den såkaldte kongelige del af hertugdømmet. De blev i 1564 til hertugdømmet Sønderborg, der blev oprettet for at sikre et område til den yngste søn af kong Christian 3. og dronning

Dorothea, den da 19-årige Hans. Han kunne dog først overtage sit lille hertugdømme efter moderens, enkedronning Dorotheas, død i 1571. Den unge hertug gik hurtigt i gang med at udvide sit godsområde. Fra 1577 begyndte han at købe adelsjord på Nordals. De helt store jordkøb kom ved købet af gods fra slægten Sture i 1584 og af gods fra slægten Holk i 1585. Hertil føjedes i slutningen af 1590erne spredte nordalsiske godser. De tilkøbte godsområder blev fordelt mellem Nordborg og hovedgårdene Mjelsgård, Hjortspring, Rumohrsgård og Østerholm. Hertugen nedrev dele af det ældste Nordborg, hvorved der blev plads til et lille trefløjet slot opført i bin-

dingsværk. Da hertug Hans den Yngre døde i 1622, ejede han alt tidligere adels-gods på hele Als. Nordals var nok en lille, men også en af de bedst opdyrkede og mindst gældstyngede dele af hertugdømmet. Det omtaltes da også under Hans den Yngre som »hertugens kornkammer«. Da han døde deltes hertugdømmet Sønderborg i fem små selvstændige hertugdømmer, der hver især mere må opfattes som godser end som fyrstendømmer.

Hertug Johan Adolf (1622-24)

Af Hans den Yngres overlevende sønner fik Johan Adolf tildelt Nordborg. Han var født 1576 og altså 46 år gammel, da han overtog sit lille hertugdømme. Han havde rejst meget og havde gjort tjeneste i den hollandske og den svenske hær, hvor han avancerede til oberst. Nu slog han sig ned på Nordals. Den ældre broder, Alexander, der havde fået tildelt Sønderborg, var ikke tilfreds med delingen af hertugdømmet. Han fandt, at Sønderborg-delen var blevet for lille. Han forhandlede derfor med Johan Adolf om at erhverve en del af hertugdømmet Nordborg, hovedgårdene Østerholm, Mjelsgård og Rumohrsgård. Inden købet endeligt godkendtes af kongen, døde Johan Adolf imidlertid pludseligt 21. februar 1624 uden at efterlade sig arvinger, knap 48 år gammel.

Hertug Frederik (1624-58)

I henhold til bestemmelserne i Hans den Yngres testamente overtog sønnen Frederik nu Nordborg hertugdømme. Han var den eneste af de seks voksne sønner, der ikke i første omgang havde fået jord. Nu fik også han, kun knap to år efter faderens død, således sin andel i hertugdømmet. Frederik var født 1582. Han blev opdraget ved det danske hof til han var 15 år. Han var ugift og havde allerede en del gæld ved faderens død. Først

i 1627, tre år efter han var blevet hertug af Nordborg, ægtede han Juliane af Sachsen-Lauenburg. Da hun døde 1630, giftede han sig påny med Eleonora af Anhalt-Zerbst. Med Juliane fik han sønnen Johan Bugislav, med Eleonora to sønner og tre døtre.

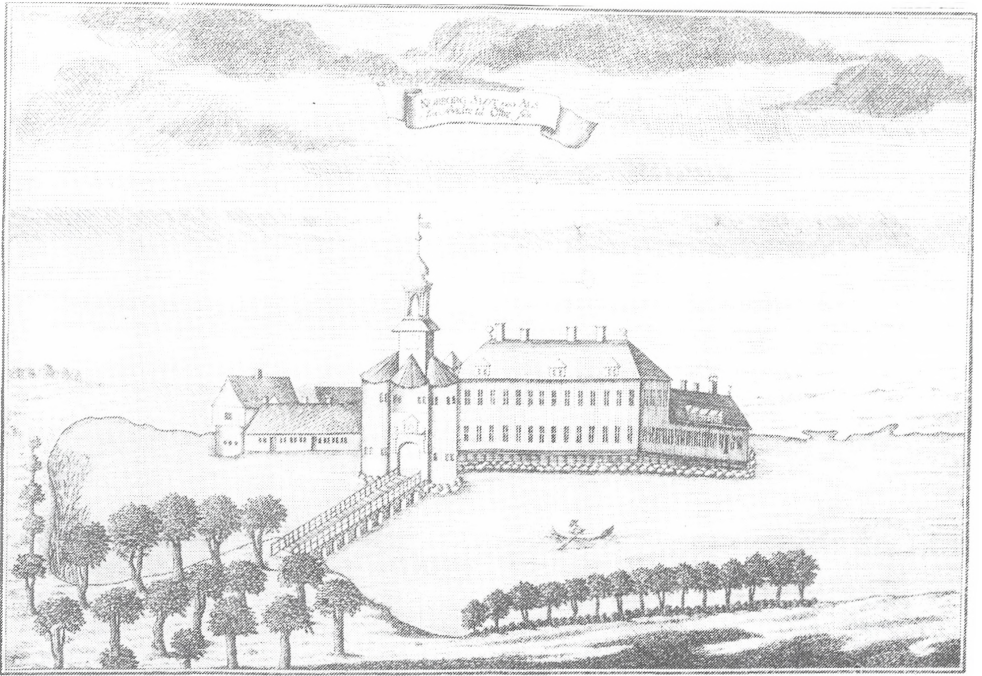
Frederik indledte sin hertugtid med en kraftig protest mod de to ældre brøders indbyrdes handel, der havde formindsket hans hertugdømme. Han blev, efter forhandlinger med kongen, ganske vist tvunget til at anerkende salget af Rumohrsgård, men han fik ret i den øvrige del af sin protest. Salget af Mjelsgård og Østerholm kendtes ugyldigt. De vedblev at være en del af Nordborg hertugdømme. Østerholm benyttedes siden især som enkesæde.

Skønt det lille nordalsiske hertugdømme ved starten var økonomisk velfunderet, og skønt indtægterne forekom tilfredsstillende, varede det ikke længe, før forholdene forværredes. Hertug Frederik var åbenbart en dårlig administrator, og han brugte mange penge på at markere sin fyrstelige værdighed. De militære besættelser under Kejserkrigen 1627-29 skabte yderligere problemer. Da Frederik døde i 1658, var det lille hertugdømme forgældet.

Hertug Johan Bugislav (1658-67)

Frederiks søn af første ægteskab, Johan Bugislav, overtog nu hertugdømmet, 29 år gammel. Her gennemførtes første fødselsprincippet fuldt ud, idet ingen af børnene fra andet ægteskab arvede jord. Deres mor, enkehertuginde Eleonora, flyttede til enkesædet Østerholm.

Samtidig med Johan Bugislavs overtagelse var nye ulykker væltet ind over hertugdømmet. Under svenskekrigen besattes hele Als i december 1657 af svenske tropper. Et år senere tilbageerobredes Als af de danskes forbundsfæller. I foråret 1659 erobrede svenske tropper

Nordborg slot brændte i 1665 og blev genopført i årene 1678-88. Ruinerne af det nedbrændte slot midt på slotsøen blev fjernet, og i stedet opførtes langs voldgravene et anlæg med flere huse, holdt sammen af et stort portanlæg med tårne ud for vindbroen. I slottets østfløj indrettedes slotskirke, og i den tilstødende toetages fløj blev der hertugbolig. Slottet, som det så ud efter færdiggørelsen, er gengivet i Pontoppidans Danske Atlas 1781.

endnu engang Nordals, og endelig sluttede krigene i 1660 med en dansk besættelse af øen. Da krigen var overstået, stod Johan Bugislav med en meget stor gæld, dels til private kreditorer, dels til familien, og endelig skyldte han mere end 45.000 rdl. væk i skatter og afgifter. Det var allerede i 1660 klart, at han næppe kunne klare sig ud af denne kæmpe gæld.

I 1665 fulgte så den ulykke, der medførte hertugens endelige ruin. Om aftenen den 14. marts udbrød ild i en utæt kakkellovn i livlægens bolig på slottet og hele den gammel hovedbygning nedbrændte. Johan Bugislav søgte at redde sit hertugdømme, men hans kreditorer henvendte sig til kongen, Frederik 3., for at få en løsning, der sikrede dem deres tilgodehavende. Kongen overlod 1667 sagen til en konkurskommission, der allerede arbejdede med det Sønderborg-

ske fallitbo. Resultatet blev det samme begge steder: hertugdømmerne erklæredes konkurs, og hertugerne fratoges deres hertugdømme.

Afgørelsen for Nordborgs vedkommende faldt først i august 1669. Gælden viste sig at være meget omfattende. Ganske vist afvistes en række krav fra egnens kirker, men der var kreditorer nok endda: udover statskassen og familien var der en række adelige, købmænd i Sønderborg, Flensborg, Hamborg og København, og nogle embedsmænd, flere håndværkere og nogle af egnens præster. Hertugens egne ansatte havde øjensynlig heller ikke altid fået deres løn, idet listen slutter med partner, kuske, staldkarl, linnedjomfru, skurekone samt tyende på Nordborg, Mjelsgård, Hjortspring og Ballegård.

Johan Bugislav fik tildelt en årlig understøttelse, og blev boende i Nordborg,

mens hans søskende forlod Als. Johan Bugislav døde uden arvinger i Nordborg 1679.

Kongeligt intermezzo (1669-76)

Kongen fik nu mulighed for at benytte Nordborg som et led i sine forhandlinger med Hans den Yngres yngste og længst levende søn, hertug Joachim Ernst af Pløn, om retten til Oldenburg og Delmenhorst. Resultatet blev, at Joachim Ernst i 1671 fik tilsagn om udover Pløn at kunne overtage hertugdømmet Nordborg mod at afstå sin arveret til de to grevskaber. De to dele af hertugdømmet Sønderborg blev derved slået sammen. Det varede dog ikke længe. Joachim Ernst døde allerede samme år, og først nogle år senere blev aftalerne endelig godkendt. Da kunne den næstældste søn August overtage hertugdømmet Nordborg, mens den ældste forblev i Pløn.

Hertug August (1676-99)

Hertug August havde gjort en fornem militær karriere og var en efterspurgt hærfører. Da han fik tildelt hertugdømmet Nordborg, afbrød han sin militære løbebane og slog sig ned i byen, som i

hans regeringstid oplevede en mærkbar økonomisk opgangstid. I årene 1678-88 byggede han et nyt slot i stedet for det nedbrændte. Hertug August var foretagsom og initiativrig, men sikkert også vanskelig og rethaverisk. I alt fald kom han flere gange i strid med egnens befolkning, bl. a. med provsten. Byen voksede og der opførtes i denne periode adskillige grundmurede huse.

Hertug Joachim Frederik (1699-1723)

Hertug August var gift med Elisabeth Charlotte af Anhalt. De fik to sønner, Joachim Frederik og Christian Carl. Ved faderens død i 1699 arvede den ældste Joachim Frederik (1668-1722) hertugdømmet. Christian Carl fik ikke andel i jordegodset på Als, men fik tildelt to små godser på Ærø. Om ham og hans kærlighed til Dorthea Christine von Aichelberg fortælles på de følgende sider. Her berettes der også om, hvordan hans søn Frederik Carl i 1723 vendte tilbage til Nordborg som hertug. Han blev den sidste hertug i Nordborg, der i 1729 overgik til den danske konge. Nordals udgjorde fortsat et selvstændigt amt, men værdigheden som hertugdømme var slut.

Dorthea Christine von Aichelberg og hertugsønnen Christian Carl

- en nordalsisk romance fra omkring 1700

Af BOYE ANDERSEN

»Det aichelbergske gods« - sådan omtaltes langt op i tiden et område i Nordborg. Historien om, hvad der ligger bag dette navn, rummer også en kærlighedsromance med forbindelse til hertugslægten på Nordborg slot. Boye Andersen - igennem mange år forstod der på efterskolen på Nordborg slot - tegner

billedet af kvinden, som er centrum i denne romance. »Hun har skrevet sit navn ind i Nordborgs saga,« udtaler han, »og jeg har kendt hende og elsket hende i 50 år ved siden af alle de andre skønne alsiske piger, som har givet historien liv.«

Sammen med hertug August kom Johan Franz v. Aichelberg (1629-92) til Nordborg i 1676. Han havde fulgtes med August rundt i Europa på krigstogt og overtog nu tilsynet med byggeriet på Nordborg slot, blev godsforvalter og amtmand. For sine fortjenester fik han overdraget en grund i byen, hvis bygninger lå, hvor nu Nordborg posthus ligger. Hertil hørte også jorder, der strakte sig langs Gammeldam over Ulbjerg helt ud til Dyvig. »Det aichelbergske gods« blev det kaldt.

Franz v. Aichelberg var gift med Anna Sophie, der var født von Traudenberg i 1637. Med hende havde han bl.a. datteren Dorthea Christine, der var født den 23. januar 1674.

Foruden de to sønner Joachim Frederik og Christian Carl havde hertug August (1635-99) og hertuginde Elisabeth Charlotte datteren Dorthea Johanne, der var født i 1676. Hun var hjerteveninde med Dorthea Christine v. Aichelberg og blev i 1699 gift med fyrst Wilhelm af Nassau-Dillenburg ved Frankfurt a. Main.

Samme år døde hertug August. Joachim Frederik arvede Nordborg, mens den yngste søn Christian Carl, der var født den 20. august 1674, arvede Sæbygård og Gudsgave på Ærø. Enkehertuginde Elisabeth Charlotte fik overladt Østerholm slot som enkesæde og fik den 25 år gamle Dorthea Christine v. Aichelberg med som både selskabsdame og kammerpige. Det er samme år - 1699 -, som Christian Carl flytter til Ærø og Dorthea Johanne bliver gift og flytter til Umbstadt ved Frankfurt. Christian Carl besøger ofte sin mor på Østerholm, og det er hun jo da rørt over, indtil det går op for hende, at besøgene nok i højere grad gælder Dorthea Christine - hans jævnaldrende legekammerat fra barneårene og nu hans kæreste. Da det går op for enkehertuginde, kalder hun sin søn ind til reprimande. En ægteskabelig for-

bindelse mellem ham og kammerpigen er udelukket. Han er fyrstelig og hun er borgerlig. Det vil simpelthen være helt utænkeligt. For at understrege alvoren, fortæller hun Christian Carl, at en slig forbindelse vil koste ham hans fyrstelige arverettigheder og hans adelige navn, og med den besked sender hun ham hjem til Ærø og frabeder sig hans besøg, indtil han har slået pigebarnet af hovedet.

Men ikke nok med det. Dorthea Christine sender hun til Umbstadt til sin yngste datter med brev om, at hun skal bringe pigebarnet på andre tanker og hjælpe til med at forhindre denne misere i at udvikle sig.

Men Christian Carl får nys om sagens udvikling, og han er ikke til sinds at give slip på Dorthea Christine. Han rejser til Umbstadt for at besøge sin lillesøster og sin kæreste, og sammen danner de tre et komplot mod moderen. Den 20. februar 1702 bliver Dorthea Christine og Christian Carl gift i slotskirken i Umbstadt, og nu går bryllupsrejsen til Østerholm i håb om, at fakta kan formilde enkehertuginde.

Men Elisabeth Charlotte nægter at modtage de nygifte. Hun gør i stedet for alvor af sin trussel, og fratager sin yngste søn både arverettigheder og levebrød. Han kan for fremtiden kalde sig von Carlstein, og så kan han allernådigst få lov til at bosætte sig i Sønderborg, hvor de får det såkaldte »Ernst Güntherske palæ« i Perlegade stillet til rådighed, og her kan de så holde hvedebrødsdage og tænke over tingene.

Her fødes deres første barn den 13. sept. 1704, en pige, som fik navnet Wilhelmine Auguste. Alt tyder på, at det unge par har haft det godt med hinanden og håbet på, at tingene måske med tiden skulle falde i lave igen.

Men den 18. maj 1706 er Christian Carl på fisketur i Vemmingbund, og fra den tur kommer han syg hjem. Rygtet

Ved Nordborg kirke byggede hertug August i forlængelse af kirkens kor et kapel til hertugslægtens begravelser. Han døde selv i 1699, og da kapellet først stod færdigt i 1700, henstod hans kiste næsten et år på slottet, før den som den første kunne hensættes i kapellet, hvor der i dag står 11 kister. Nordborg kirkes tårn er ikke det oprindelige. Det er bygget 1789 ovenpå et sengotisk kapel på kirkens sydside. Fot. Nationalmuseet 1957.

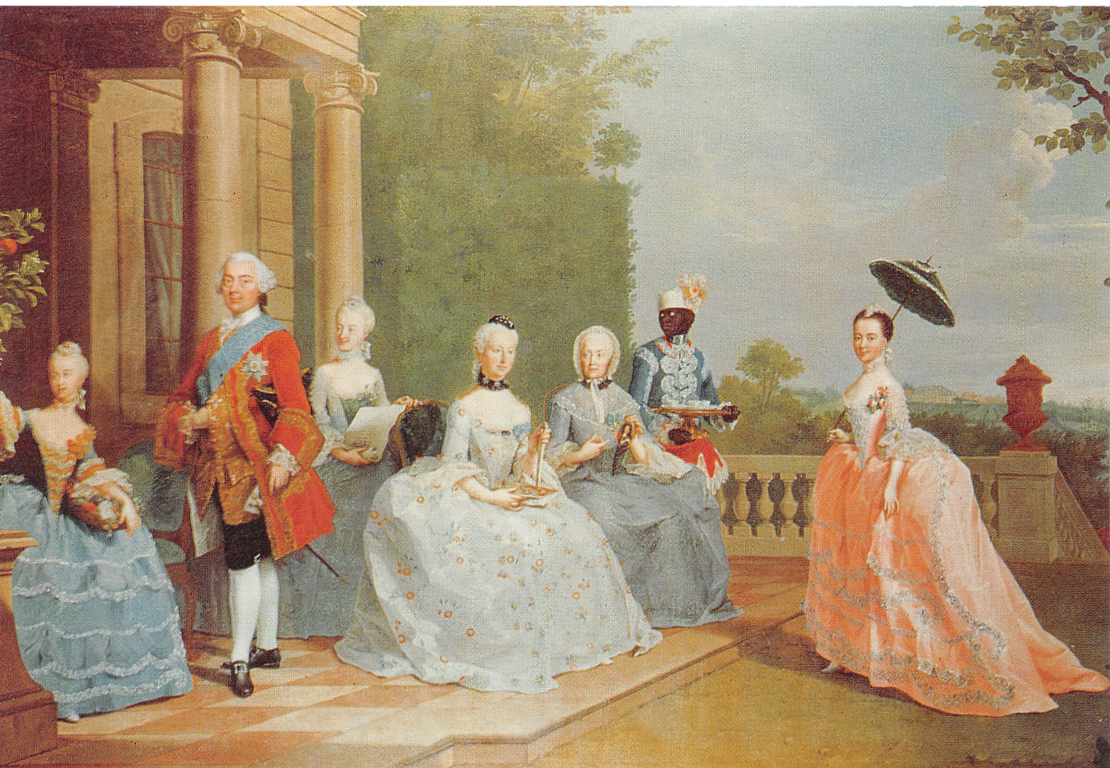
J. H. Tischbeins maleri fra 1759 af hertug Frederik Carl af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Pløn med hans familie hænger på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Til venstre hertugen og hans hustru, Christine Armgard, f. v. Reventlow. Den ældre dame ved siden af negertjeneren er hertugens mor, Dorthea Christine von Aichelberg; hun peger på en medaljon, formodentlig forestillende hendes afdøde mand, Christian Carl, der døde i 1706. De tre øvrige damer er hertugens døtre.

fortæller, at han har hjulpet til med at få en syg fisker i land, og derved er blevet smittet med pest. I hvert fald er sygdommen så voldsom, at Christian Carl dør den 23. maj. Dorthea Christines verden bryder sammen. Hun beder mindeligt sin svigermor og svoger om lov til at få sin mand begravet i kapellet ved Nordborg kirke. I første omgang får hun nej. Men så synes der at være andre kræfter, der har grebet ind. I hvert fald hensættes Christian Carls kiste i kapellet ved Nordborg kirke om aftenen den 26. maj 1706. En mængde mennesker stod langs vejen til kirken og i kirken, da ligtoget kom, og der var ingen tvivl om, hvordan stemningen var blandt folk i Nordborg. Men hverken hertug Joachim Frederik eller enkehertuginde deltog i bisættelsen. Den 4. august 1706 fødte Dorthea Christine en søn, som fik navnet Frederik Carl. Hun blev boende i Sønderborg og satte alt ind på at give sine to børn så god en opdragelse som muligt, bl. a. fik

de den unge teolog Erik Pontoppidan som huslærer.

Enkehertuginde Elisabeth Charlotte døde den 20. januar 1723. Der var ingen mandlige arvinger. Den 16-årige nevø Frederik Carl søgte og fik, støttet af sin mor og især af kongen, påny anerkendt sine arverettigheder efter farfaderen, hertug August. Den 6. februar 1723 blev Frederik Carl hyldet i Nordborg som retmæssig hertug, og den 13. februar, blev hans moder, fru von Carlstein, trods sin ikke-fyrstelige fødsel, anerkendt som fyrstinde, mens datteren Wilhelmine Auguste blev prinsesse.

Fyrstinde Dorthea Christine rykkede ind på Nordborg slot som formynder for sin søn, og hun blev en myndig dame, der forstod at sætte skik på hoffolkene, når de generede Erik Pontoppidan i hans pietistiske forkyndelse som hjælpepræst. Dette kirkelige opgør mellem ortodoksi og pietisme i Nordborg i disse år er et spændende afsnit i Nordborgs kulturhi-

storie. Men så blev Pontoppidan præst i Havnbjerg, og striden ebbede ud.

Den 21. maj 1729 arvede hertug Frederik Carl af Nordborg også hertugdømmet Pløn, og familien valgte at forlægge residensen til slottet i Pløn, som var større og mere herskabeligt.

I løbet af efteråret går der flyttelæs efter flyttelæs fra Nordborg slot til Pløn. Om det så var Christian Carls kiste blev den taget ud fra kapellet i Nordborg og flyttet med til Pløn, hvor den blev sat i kirkekrypten i Reinfeld. Et epitafium, som var sat op i kirken i Nordborg, er nok også blevet fjernet ved samme lejlighed. Den 1. november 1729 opgiver hertugfamilien residensen i Nordborg, og sporene efter den hertugelige familie skal herefter søges i Pløn.

Hertugdømmet Nordborg blev nu endeligt ophævet, og Nordals hørte under kongen. Slottet i Nordborg benyttedes til amtmandsbolig, indtil det i 1767 blev solgt.

Dorthea Christine v. Aichelberg leve-

de mange år i Pløn og var stærkt optaget af socialt arbejde for børn og syge. Hun stiftede et vaisenhus og plejehjem for børn og et legat for præsteenker. Hun døde den 22. juni 1762 89 år gammel og hviler ved siden af sin mand i krypten i Reinfeld. Den kvinde, som svogeren hertug Joachim Frederik foragtelig kaldte »Min moders tidligere kammerpige«, kom til at leve et langt og indholdsrigt liv og blev stammoder til Christian 8.s dronning Caroline Amalie.

I Nordborg har hun endnu ikke fået nogen mindesten eller gade opkaldt efter sig. I slotsparken vokser den vilde fuglemælk som ukrudt, men den har skønne hvide blomster med grønne striber. Jeg kalder dem Dorthea Christine von Aichelbergs liljer.

Det aichelbergske gods er også forsvundet fra Nordborg. Fribjerggård udgør nok stamparcellen. Anna Sophie og Franz von Aichelberg er begravede i Notmark kirke, og her hænger deres smukke epitafium inde i kirken.

Tontoftgård i Nordborg er bygget i 1774. Huset er opmuret i munkesten (fra Nordborg slot) og stod oprindeligt ukalket, hvilket dog var atypisk for tiden. Fot. 1990.

Byggeskik på Nordals

- et kort rids af bygningskulturen

Af JOHN KRONBORG CHRISTENSEN

På Nordals findes mange fine, gamle bygninger, ikke mindst i landsbyernes velbevarede gårdanlæg. John Kronborg Christensen, Købingsmark, er som få fortrolig med den nordalsiske byggeskik, og fortæller her om, hvad der er bevaret, og hvad der er karakteristisk.

Huse i Nordborg

Nordborg by rummer i dag - trods store forandringer gennem de seneste årtier - stadig rimeligt bevarede eksempler på byens tidligere byggeskik, der i udbredt grad knytter sig til tiden efter slottets

ophør som bolig for adelige og efter byens brande i 1792 og 1825.

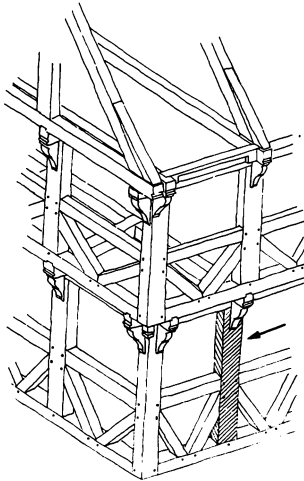
Bindingsværk

Bindingsværksbygninger findes der kun få rester af, og oftest er disse fra tiden umiddelbart efter brandene. Ofte er der tale om bevarede gavle i senere grundmurede huse. De ældste markerer sig som regel ved tilstedeværelsen af symmetrisk anbragte, svungne skråstivere.

Løsfund fra 1500- og 1600-årene viser dog, at Nordborg by før brandene har bestået af endog særdeles veludviklede

Bækgade 3 i Nordborg. Bindingsværkshus fra omkr. 1800 med grundmuret facade fra 1860'erne. Husets fine empiredør er fra omkr. 1800. Fot. 1990.

Bindingsværkssøjle fra før branden i 1792, der viser, at Nordborg har haft toetages bindingsværkshuse med knægtbårne, fremspringende overetager.

Skomagergade 6 (før 4-6) i Nordborg. Tidligere dobbelthuse for småhåndværkere og tjenestefolk. Fot. 1990.

bindingsværksbygninger, af kraftigt egetømmer og med righoldige dekorationer.

Byens større huse

Byens ældste, større huse - herunder de tidligere gårde i Nordborg bys udkant, er fra sidste del af 1700-årene. De markerer sig bl. a. ved deres hvidkalkede facader, frontispice og halvvalmede tage af tegl eller strå. Til de finere, endnu bevarede hører Tontoftgård fra 1774 og Løjtertoft 32 fra 1784. Begge har frontispice og ørelisener samt ualmindeligt smukke, tofløjede rokokodøre.

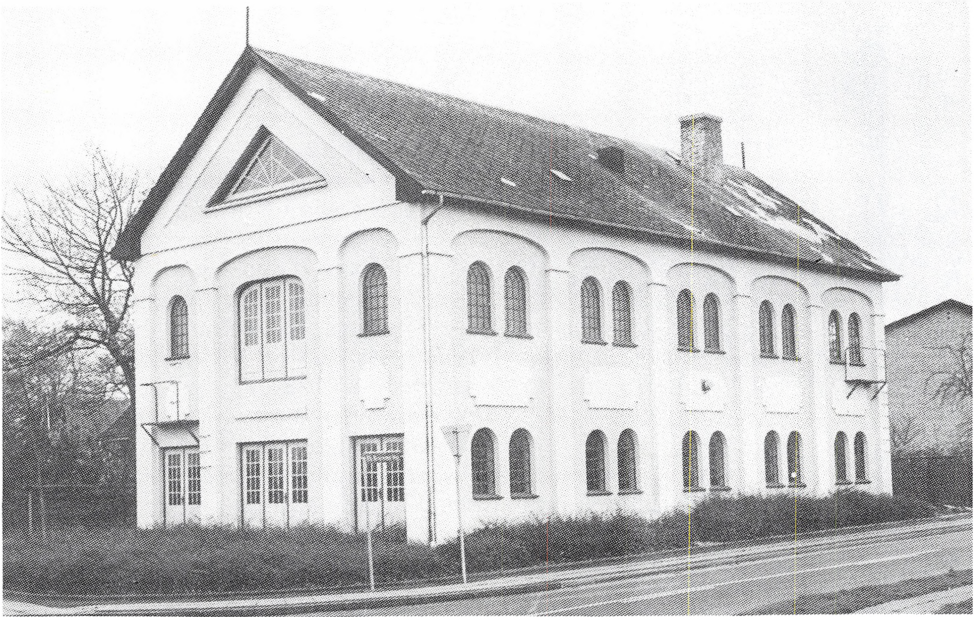
Fra perioden ca. 1820 til 1860 præges bygningerne af tidens enkle, klassicistiske stil, karakteriseret af hvidkalkede facader med enkle torammede, treruede vinduer, tofløjede fyldingsdøre og halvvalmede tegltage.

Periodens senere huse frem til ca. 1890 er desuden ofte forsynet med senklassicistiske træk som profilerede, fladbuede dør- og vinduesindfatninger og pudsede bånd.

Byens håndværkerhuse og boder

Mindre håndværkerhuse, arbejderboliger og lejeboder - mange med tilknytning til driften på slottet - finder vi i byens vestre ende, i bl.a. gaderne Bækgade, Ulbjerggade, Skomagergade, Smedegade og Holmgade. De ældste er fra 1800-tallets begyndelse. Større huse vender ofte den halvvalmede gavl mod gaden med indgangsdøren midt i denne. Andre ligger parallelt med gaden med døren i midten. Husene er på fem fag eller mere og som regel uden de større dekorative elementer - i en enkel klacissistisk stil. De yngre - fra omkring 1900 - følger tidens byggeskik, bl. a. med dekorationer i blank mur og profilsten.

Lejeboderne er almindeligvis meget enkle - uanset alder, og på tre fag, men

Nordborg rummer også et par fine eksempler på industrielle bygninger af arkitektonisk værdi, hvor der på en bevidst måde har været arbejdet med tidens formsprog i bygningernes udformning. Et eksempel er Storegade 82, Nordborg, den gamle hørfabrik fra 1876, hovedsagelig med senklassicistiske stiltræk. Fot. 1991.

kan også være dobbelthuse på fem eller seks fag.

Byggeskik under tysk påvirkning

I perioden 1890 til 1920 bliver byggestilen noget mere blandet. Der ses eksempler på senklassicistiske huse med dekorationer - enten i pudset mur eller blank murværk. Nationalromantikken kommer desuden til udtryk i mange af byens huse. Der findes eksempler på tyskpræget nationalromantik (hjemstavnsstil) med bl.a. bindingsværkskarnapper, kviste, spir og andre detaljer i jugendstil. Markante eksempler herpå er byens vandtårn fra 1909 og det i 1910 nyopbyggede Nordborg Slot - begge tegnet af den tyske arkitekt A.E. Fink.

Fra tiden umiddelbart efter genforeningen i 1920 er der en del huse opført i »bedre byggeskik«, en stilart, der i Dan-

mark karakteriseres ved et rendyrket materialevalg: sokler af kampesten, solidt og regulært murværk i blank rødstensmur, med enkle, markante detaljer, røde tegltage og hvidmalede døre og vinduer - ofte småprosede.

Huse på landet

Stilarter

Den nordalsiske byggestil på landet spænder vidt - fra rokoko, empire over alle de klassicistiske udtryksformer til nationalromantik og schweizerstil med dekorative trædetaljer. I mange henseender er der ikke forskel på bebyggelsens karakter i Nordborg by og i landsbyerne. På landet findes der dog tillige en del ældre, bevarede bindingsværksbygninger, da disse ikke som i Nordborg har været udsat for større ødelæggende brande.

»Alsingergården« i Svenstrup. Tretavls bindingsværkslængerne er fra 1700-tallets begyndelse og senere, stuehuset er omsat i grundmur i 1863 og stalden i 1886. Fot 1991.

Bindingsværk

Det ældste alsiske bindingsværk er karakteriseret ved en righoldighed af tømmer - især er de lange, symmetrisk krumme skråstivere et særkende for Als, ligesom der i alle tavlene er »dokker« - korte, lodrette tømmerstykker.

Mens denne form for bindingsværk fortrinsvis har fundet anvendelse i stuehusene i 1600- og 1700-tallet, ser man her og der eksempler på en måske endnu ældre form for bindingsværk, hvor fodtømmer helt savnes. Her står alle stolper direkte på syldsten.

På de ældste stuehuse ses også udkragede overgavle eller valmgavle, hvor gavlbjælken støttes af mindre knægte på gavlens stolper. Knægtene er almindeligvis ryggede, og er formentlig en rest af tidligere tiders endnu kraftigere bindingsværk med kraftige knægte, der

bærer en regulært udkraget gavlbjælke.

Tavlene er næsten uden undtagelser udmuret med flensborgsten, oftest med »dachede« fuger (markeret med et skøjtelignende jern) og kalkede. I indvendige skillevægge er der ofte anvendt udmuringer med tørrede lersten, eller i enkelte tilfælde er tavlene lerklinede på »støjler« (indsatte pinde mellem tømmeret).

Bindingsværket kan være rødfarvet med hvidkalkede tavl, hvilket er den ældste form. Sort bindingsværk med gulkalkede tavl forekommer også - som en senere, muligvis tysk inspireret form.

Den store udskiftning af de gamle bindingsværksbygninger - især stuehusene, til bygninger af grundmur i midten af forrige århundrede har været medvirkende til, at bindingsværksbygninger i dag ikke er de mest fremherskende.

Stolbrogade 36 i Stolbro. Eksempel på et kådnersted i bindingsværk fra slutningen af 1700-tallet - med den for egnen markante karnapudbygning. Fot. 1990.

»Lundsberggård« i Holm, er en såkaldt kroggård fra omkr. 1800. Ved indgangsdøren et sandhus til gulvsand. Fot. 1928 af H. Zangenberg.

Stuehuset på Spangsmosevej 26 i Broballe er opført i 1860 og er af usædvanlig størrelse. Huset er gulkalket med hvide gesimser og har aftægt i den østre ende. Fot. 1990.

Tretavlslader

En særlig karakteristisk bindingsværksbygning på Als er den såkaldte »tretavlslade« - med tre tavl over hinanden. I de ældste lader er de øverste tavl lukket med bræddebeklædning, i de senere er også disse udmuret. De ældste karakteriseres tillige ved en righoldighed af krumme, lange og korte og ofte symmetrisk anbragte skråstivere. Fra 1800-tallets sidste halvdel ses bindingsværkslader helt uden skråstivere.

Spærene kan være frit spændende - uden bjælke i faget, hvor der er kornkiste eller lo, og står da blot på en lille kvadratisk tap indsat mellem rem og spærfod.

Idag har de få tilbageværende tretavlslader fortrinsvis helvalmede gavle, men oprindeligt var disse lodrette med beklædninger af brædder - således som det kan ses på Alsingergården i Svenstrup.

Grundmur

Grundmurede huse opførtes sideløbende med bindingsværksbygninger. Der findes fine eksempler fra slutningen af 1700-årene, og især stuehusene er prægtige. Disse er oftest med frontispice og øvrige klassicistiske stiludtryk, som hjørne- eller ørelisener. Husene står almindeligvis kalkede - hvide eller gule med hvide bånd og detaljer.

Mange bindingsværksbygninger - især stuehuse, er helt eller delvis blevet omsat til grundmur i midten af 1800-tallet og fremefter. Disse til tider meget store stuehuse, lader intet tilbage at ønske i forhold til husene i Nordborg, hvad angår anvendelsen af stiludtryk og detaljer.

Karakteristisk for disse huse - især fra tiden omkring 1860 - er, at de står i ubehandlet murværk - med gule flensborgsten og »dachede« fuger. Gesimser og evt. hjørnelisener kan være glat- eller

stænkpudsede - med eller uden kalk. Tagene er halvvalmede - tækkede eller med tegl.

De forskellige ejendomsstyper

Som næsten overalt i Sønderjylland er bygningerne forholdsvis brede - stuehusene med to rum i bredden - og almindeligvis ca. 8 meter brede.

Efter gårdenes størrelse tales der om bol, halv-bol, kåd og inderste. Her udover er der de jordløse huse (arbejderhuse) og aftægtshuse, som til tider kan ligge noget fra selve gården.

Stuehusene er - uanset om de er store som på gårdene eller små som på kårnerstederne, ja selv mindre aftægtshuse, indrettet efter samme bolig mønster gennem århundreder - fra de ældst kendte i 1700-tallet og frem til de nyeste i 1920'erne.

Bol og halv-bol

De store gårde, som endnu i dag i høj grad præger landsbyerne, består ofte af et større antal bygninger - mange nyere, men for det meste er selve gårdens oprindelige bygninger også bevaret.

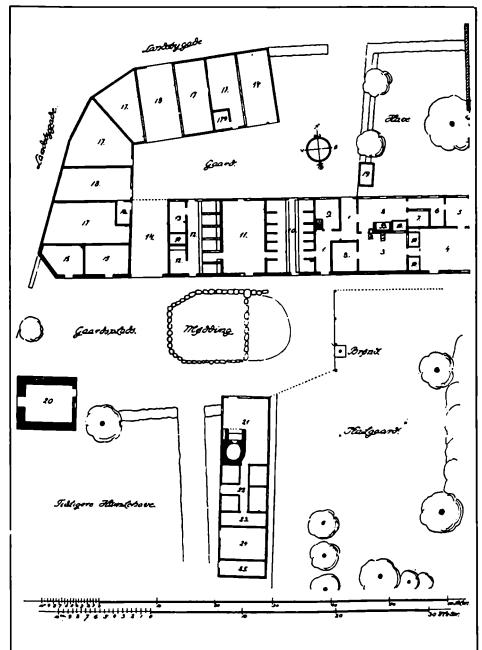
En af de tidligere mest forekommende gårdtyper er »kroggården«. Den består af en lang længe med stuehuset i øst og stald i vest. Til vestendens sydside er der påbygget lade og kornkister i en »krogform«, således at der dannes en næsten lukket gårdsplads mellem stalde og lader.

Syd for stuehusene er der - næsten uden undtagelse - altid anlagt en prydhave - og som regel kun ud for halvdele af facaden. Til tider er der indrettet aftægtslejlighed i stuehusets østende - enten fra husets opførelse eller senere påbygget.

Til de fleste gårdanlæg fandtes der desuden tidligere typiske småhuse som bagehus og svinelade, oftest placeret nord for den lange længe.

»Lundsberggård« i Holm med et kig ind i »krogen« 1990. Af planen herunder fremgår, hvorledes stuehuset er placeret i enden af den oprindeligt enlængede gård. Haven foran afgrænses mod gårdspladsen af en hæk - en typisk plan. Efter H. Zangenberg: Danske Bøndergårde, 1925.

Andre gårdformer, som den trelængede - med stuehuset flankeret af to lade- og staldlænger, ses også som en almindelig gårdform, der dog formodentlig først er opstået i midten af forrige århundrede.

»Egen Præstegård« i Gl. Guderup er opført i 1807 af den daværende biskop over Als og Ærø. Stilen er udpræget empire med kvaderlisener og landsnitsgesimser.

Kåd

Kådene - eller husmandsbrugene, er småbrug med stuehus, stald og lade i en længe. Længen ligger oftest solret, dvs. øst-vest. Også her kan der være tilbygget aftægtslejlighed i stuehusets forlængelse, og der kan være påbygget en senere lade vinkelret på staldenden, således at der dannes en vinkelgård.

Inderste, landarbejderhuse, aftægthuse
Mellem de større gårde og kådnersteder i landsbyerne ligger der en del småhuse på fem fag eller lidt mere. Disse kan være af bindingsværk - enkelte fine eksempler er bevaret - eller af grundmur i samme stil og materialer som bebyggelserne iøvrigt.

Fritliggende aftægthuse kan være

Spangsmosevej 21 i Broballe er opført 1785. Det er et lille landarbejdersted tilknyttet gården Spangsmosevej 26 på vejens modsatte side. Fot.1990.

Fruerhøj 1 i Sjellerup er et fint eksempel på en aftægtsbolig opført omkr. 1875. Fot. 1990.

opført i tæt kontakt til gården eller liggende for sig selv et stykke fra denne, men der er typisk tale om et fem-fagshus med halvvalmet tag og indgangen midt på langsiden.

Ordforklaring

Blank mur: teglstensmur uden overfladebehandling (bortset fra fugning).

Dokker: korte lodrette tømmerstykker i bindingsværkssvæg.

Flensborgsten: tynd teglsten, omkring 4 cm tyk, fra teglværkerne ved Flensborg fjord, almindeligvis gul.

Frontispice: en gavlagtig trekant eller buet prydelse, ofte anbragt over vinduer og døre.

Halvvalm: tag der skråner nedad til midt på gavltrekanter (de to huse, afbildet på side 27, har halvvalm).

Hjørnelisen: flad, let fremspringende murpille omkring hjørnet af et hus.

Knægt: konsol (fremspring) af træ, der tjener som støtte under bjælke i bindingsværk, ofte udskåret (se tegning side 27).

Kvaderlisen: flad, let fremspringende murpille, opdelt i rektangulære stykker, som store kvadersten.

Profilsten: teglsten formet med profiler.

Rem: vandret tømmer i bindingsværk, hvori de lodrette stolper er tappet, for oven tagremmen, for neden fodremmen.

Rygget (knægt): knægt, der er udskåret med en ryg, dvs. højest på midten.

Skråstiver: tømmer, der forbinder det vandrette tømmer i bindingsværkkonstruktionen med det lodrette.

Spærfod: det nederste af et spær.

Syld(sten): fundamentsten under husets vægge, hvorpå fodremmen i bindingsværkshuse hviler.

Tavl: de klinede eller udmurede felter mellem tømmeret i bindingsværk.

Tandsnitsgesims: stiliserede kvadratiske eller højrektangulære tænder sat sammen til en gesims (dekorativ, fremstående overgang mellem mur og tag).

Udkragning: en vandret bygningskonstruktion, f.eks. tømmer, der springer frem over det underliggende.

Ørelisen: Flad, let fremspringende murpille, med et knæk foroven (øret).

Ringridning i 100 år

Als Nørreherreds Ringriderforening fylder 100

Af KIM JACOBUS PAULSEN

Et af de mange jubilæer, der fejres i Nordborg i 1992 er Als Nørreherreds Ringriderforenings 100 års jubilæum. Her beretter Kim J. Paulsen, der stammer fra Nordborg, om foreningen og den historiske baggrund for ringridersporten.

Als Nørreherreds Ringriderforening er en af de ældste ringriderforeninger i Sønderjylland, og i 1992 kan den fejre sit 100 års jubilæum; men den er ikke den eneste ringriderforening i Nørreherred. Man

rider stadig i både Guderup, Svenstrup og Søby. Guderup er det største af kommunens ringridninger med ca. 300 ryttere, og Søby er det ældste. Søby fejrede sit 120 års jubilæum i 1990, men om der har stået en forening bag i alle årene, tør jeg ikke sige. Før foreningernes tid var ringridning en af de årlige fester i landsbyerne ligesom f. eks. fastelavn. At der blev dannet ringriderforeninger er skyld i, at man har bevaret traditionen frem til i dag.

Ringrideroptog i Nordborg 1897 med æresport, vimpler og standarter og musikkorps i spidsen. Kopi af fot. i Lokalthistorisk Arkiv for Nordborg kommune.

Als Nørreherreds Ringriderforening blev grundlagt i 1892 af en kreds af heste- og rideinteresserede folk på Nordals. Ringridningen afholdt man på Nordborg slot, og det kunne man næsten kalde symbolsk. Ringridning er nemlig en sidste rest fra de gamle ridderturneringer. Dengang dystede man i forskellige discipliner, og at stikke til ringen var en af dem. En anden var den, vi alle kender, hvor to ryttere udstyret med lanser forsøger at vælte hinanden af hesten.

Af de forskellige discipliner blev netop ringridningen populær i andre samfundsklasser, og har overlevet helt op til vores tid.

Også i Nordborg syntes man om denne sport. I årene fra 1892 og frem til 1914 kunne man således samle 200 ryttere hver af de to dage, man dystede. Det er de højeste deltagerantal i foreningens

historie. I 1911 blev Nordborg slot solgt og indrettet som tysk højskole, og frem til 1914 flyttede man derfor ringridningen til Søby kro ca. 10 km. fra Nordborg.

Under verdenskrigen 1914-18 lå foreningen naturligvis stille, men allerede i 1919 gik det løs igen. Samme år flyttede man festen tilbage til Nordborg. Senere er det forøvrigt kun mund- og klovsyge, der har kunnet standse ringridningen et enkelt år i 1938.

Efter Første Verdenskrig begyndte antallet af ryttere ved Nordborg ringridning at gå tilbage, og da man nåede frem til 1939, var man helt nede på 77 deltagere.

Årsagen var mest af alt den, at der blev færre heste i Nørreherred. Krisen kradsede især i 1930'erne, og det fik altså også betydning for ringridningen.

Efter besættelsen gik det stadig tilba-

Ringrideroptog i Nordborg ca. 1985. Her er også vimpler og standarter – Dannebrog er kommet til, mens orkestret med tambourmajor er af en lidt anden karakter end i 1897. Kopi af fot. Lokalthistorisk Arkiv for Nordborg kommune.

ge, men nu skyldtes det ikke længere den økonomiske krise. Det var faktisk langt værre, for nu var ringridningen truet på sin livsnerve: Hesten var ved at blive udkonkurreret af motorkraften, og uden heste er der ingen ringridning.

I 1963 nåede man i Nordborg bunden med 46 ryttere, og man overvejede at opløse foreningen.

Når vi alligevel stadig kan holde ringridning i Nordborg og mange andre steder, så skyldes det, at hesten fra at være en nødvendig arbejdskraft i landbruget er blevet en fritidsinteresse for mange mennesker. Vi kan takke hestesporten for, at vi stadig kan afholde ringridning.

Det har betydet, at stadig flere kvinder er blevet ringridere, for blandt dem har hestesport traditionelt bedst fat.

Rytterantallet i Nordborg begyndte at stige igen efter 1963, og fra 1978 og frem

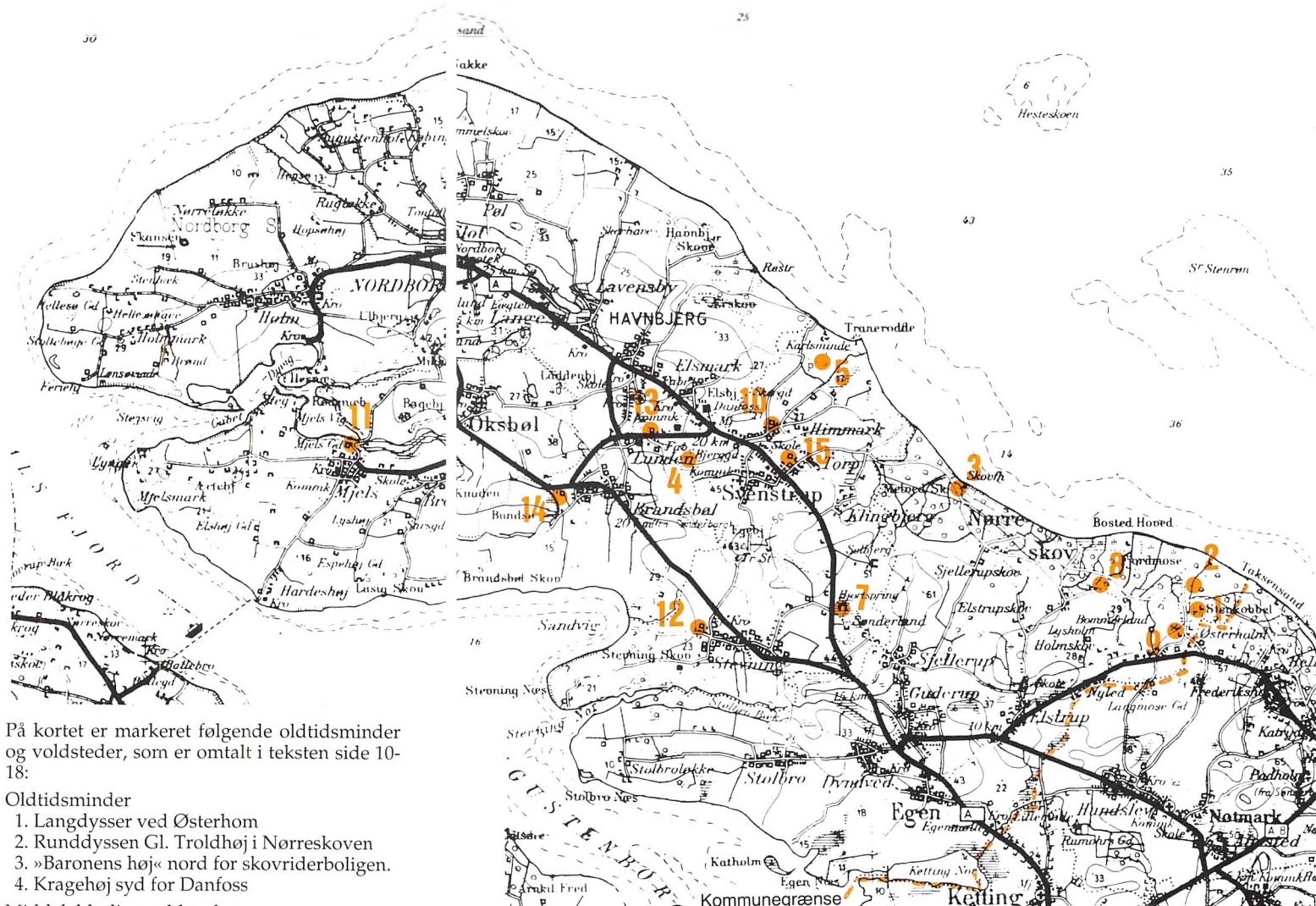
er man atter kommet over de 100 ryttere. I dag er der ca. 120 deltagere hver af de to dage, der dystes i Nordborg, og så konkurrerer man endda med Høruphav, hvor man rider den samme weekend.

Ser man tilbage, på de hundrede år der er gået, må man konstatere, at ringridningen ligner sig selv. Til ringridning har der - foruden kampen om ringene - altid hørt optog med musik, gøgl og forlystelser, men forlystelserne er ikke de samme som for 100 år siden. I 1895 var den helt store og nye børneforlystelse ved Nordborg ringridning for eksempel, at man begge dage ville kaste ialt 1000 to-penningstykker ud blandt børnene. I dag er det helt andre mekaniske maskinerier der trækker børn og unge til ringriderpladsen.

Det norddalsiske landskab

Nordals - Nordborg kommune - falder terrænmæssigt i to ret forskellige områder, et sydligt og nordligt. Det sydlige, der hovedsagelig omfatter Egen og Svenstrup sogne, har et centralt sammenhængende bakkeområde med højder på over 40 m og maksimale top højder på 62 m ved Svenstrup og 61 m ved Fruerhøj i Egen sogn. Det nordlige område er delt i mindre, lavere bakkepartier med største højde, 49 m, ved Havnbjerg møllebakke. Opdelingen af nordområdet skyldes et system af dale, til dels tunneldale, der domineres af tre furer, Nordborg-dalen, der strækker sig fra kysten ved Hopsø og ind til Nordborg sø, Oldenor-dalen, der strækker sig fra Mjels vig og til Nordborg, samt Mjels-Bundsø dalen, der omfatter Mjels vig og de udtørrede søer Mjels sø og Bundsø. Disse dale har sammen med Dyvig og Stegs vig, som indgår i dalsystemet, givet det nordligste Als en særlig karakter, der har været bestemmende for bebyggelsesudviklingen så vel i ældre som i nyere tid.

Kystlinjen langs Lillebælt, fra Taksensand i syd til munden af Als fjord, er præget af jævne buer uden markerede indskæringer, mange steder med stejle klinter. Denne strækning er derfor ikke let tilgængelig for skibsfart eller bekvem for anlæg af havne - i modsætning til kystlinjen imod Als fjord og Augustenborg fjord, som er stærkt fliget med halvøer og næs, adskilt af vige og nor. Vanddybden er ofte betydelig ganske nær kysten, således at der her findes flere landingsmuligheder og ankerpladser. Flere af de mere lavvandede indskæringer er afskåret ved dæmninger og tørlagt. Det gælder Mjels sø, Bundsø og Oldenor, således at Nordborg sø i dag er den eneste bevarede sø på Als.

På kortet er markeret følgende oldtidsminder og voldsteder, som er omtalt i teksten side 10-18:

Oldtidsminder

1. Langdysser ved Østerhom
2. Runddysser Gl. Troldhøj i Nørreskoven
3. »Baronens høj« nord for skovriderboligen.
4. Kragehøj syd for Danfoss

Middelalderlige voldsteder

5. Gammelgård nord for Himmark
6. Ridderholm
7. Melletgård (sen. Hjortspring)
8. Helvedgård i Nørreskoven
9. Østerholm
10. Nyborg ved Himmark
11. Mjelsgård
12. Junkergård i Stevning
13. Lundsgård i Lunden
14. Søgård ved Bundsø
15. Torupgård

1:100.000. Geodætisk Institut.
Copyright (A404/85).

Nordborg 92 - et jubilæumsår

Dette nummer af Sønderjysk Månedsskrift er udgivet i samarbejde med Nordborg kommune, hvor året 1992 er udnævnt til festår og jubilæumsår. De historiske mærkedage, som kommunen fremhæver, er bl. a., at det i 1992 er: 800 år siden Nordborg slot første gang nævnes under dette navn, 700 år siden Egen ved Guderup nævnes første gang,

500 år siden Mjels sø og Bund sø blev inddæmnet, 200 år siden Nordborg by blev genopbygget efter en stor bybrand og 100 år siden Als Nørre Herreds Ringridereforening afholdt sin første ringridning på Nordals. Hertil kommer, at en række foreninger og institutioner har runde fødselsdage eller jubilæer i 1992.

Det sker – på nordslesvigske museer

Fra en kunstudstilling på Aabenraa Museum i april 1987 med kunst fra museets egen samling. Men har de statsanerkendte kunstafdelinger på Aabenraa Museum og på Sønderborg Slot en fremtid, og skal Nationalmuseet overtage arkæologiske undersøgelser i Sønderjylland? Der er lagt op til debat om fremtiden for landsdelens museer.

Museernes fremtid

De statsanerkendte museer i Sønderjyllands Amt - dvs. museerne i Gram, Tønder, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg samt Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder og kunstafdelingerne i Aabenraa og Sønderborg - har siden kommunalreformen som det eneste sted i landet været organiseret i et fælles amtsligt museums-væsen. Det indebærer en faglig arbejdsdeling museerne imellem, samt at det er Amtet, som betaler langt den største del af institutionernes drift. Ordningen har mange fordele, men det beskedne kommunale engagement i museumsdriften har samtidig betydet, at de sønderjyske museer som helhed gennem de seneste ti år er sakket agter ud i forhold til det øvrige land. Kun otte af amtets 23 kommuner deltager således i finansieringen af de statsanerkendte museer.

Museerne har gennem det sidste årstid ivrigt diskuteret, hvad der kan gøres for at rette op på situationen. I en tid, hvor der

mere end nogen sinde er bud efter de ydelser, som museerne kan præstere, er situationen klart uholdbar. F. eks. har den allerede givet sig udtryk i, at en del af det arkæologiske arbejde i amtet fra den 1. jan. 1991 er overtaget af Nationalmuseet.

Resultatet af drøftelserne er blevet en fyldig rapport, der ud over at ridse den nuværende situation op, peger på nogle muligheder for fremtiden. Blandt andet lægges der op til et endnu tættere samarbejde mellem museerne med en bedre udnyttelse af ressourcerne til følge. F. eks. kan en øget anvendelse af EDB på museerne give et bedre overblik over de eksisterende samlinger og dermed en mulighed for at undgå for mange gentagelser i forbindelse med indsamlingen af nye genstande. Museerne har en forpligtigelse til at bevare og udstille et bredt udsnit af fortidens efterladenskaber. Derfor er det nødvendigt med en behård prioritering, hvis der også fremover skal være plads til blot et rimeligt udsnit af de forskellige ti-

- Museet på Sønderborg Slot**
 Indtil 28. jan.: Kunstudstilling med Eskild Beck og Hans Lembrecht Madsen.
6. febr. - 1. marts: Malerier og grafik af Willi Brickner. Retrospektiv udstilling i anledning af hans 50 års fødselsdag.
 I samarbejde med Sønderborg Kunstforening.
- Haderslev Museum**
 18. jan. - 9. feb.: *Haderslev kunstnere*
 Malerier, akvareller og kollager af Knud Due, Iørn Bjerre, Lillian Martinusen, Bent Hansen, Marie Torp, og Ole Bjørn Petersen.
 Arr. af Haderslev Kunstforening.
21. jan. kl. 19.30: *Haderslev 1292, og tiden der fulgte.*
 Foredrag af museumsinspektør Lennart S. Madsen om Haderslevs bords udvikling og dens betydning for oplandet i middelalderen.
- Aabenraa Museum**
 25. jan. - 16. feb.: Kunstudstilling med værker af Wilhelm Freddie.
 Arr. af Aabenraa Kunst- og Musikforening.
- Sønderjyllands Kunstmuseum**
 18. jan. - 23. feb.: Separatudstilling med Doris Bloom, malerier og tegninger.
- Tønder Museum**
 30. jan. kl. 19.30: *Den frisiske folkegruppe - et etnisk, kulturelt mindretal mellem syd og nord.*
 Foredrag af Jürgen Jensen Hahn med et rids over den historiske baggrund og den aktuelle situation.
- Midtsønderjyllands Museum**
 14. jan. kl. 19.30: *Glas*
 Foredrag ved den kendte glasforsker Harald Roesdahl, Tandslet.
 Der er mulighed for at få bestemt og dateret egne glas.
6. feb. kl. 19.30: *Færøerne og William Heinesen*
 Foredrag af Bjarne Nielsen, Brovst.

ders frembringelser. Men der peges også i rapporten på nødvendigheden af, at personalet på museerne øges væsentligt. F. eks. har ingen af kunstmuseerne i Aabenraa og Sønderborg faguddannet personale, og det kan betyde, at statsanerkendelsen og dermed statstilskuddet kommer i fare. Desuden er den arkæologiske betjening af landsdelen som nævnt helt utilstrækkelig og ligger langt under landsgennemsnittet.

Hvordan en finansiering af disse perso-

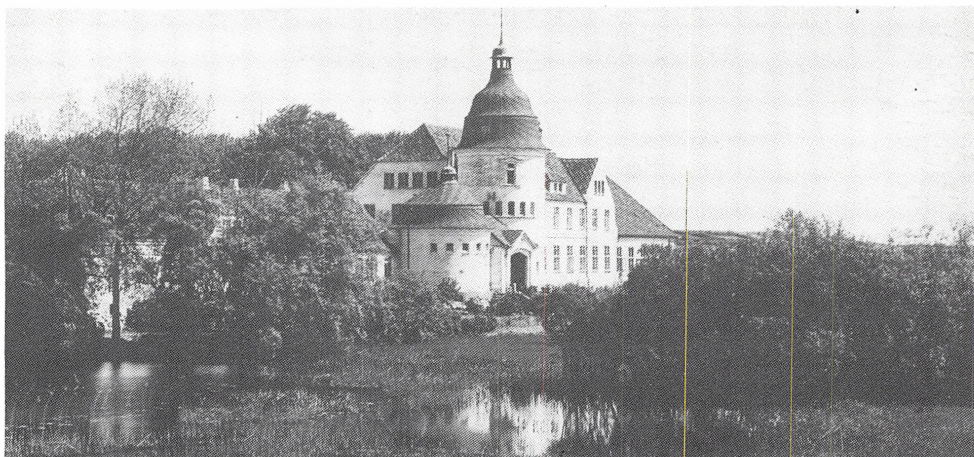
naleudvidelser kan ske, vides ikke, men fra museernes side håber vi både på Am-tets velvilje og på, at de sønderjyske kom-muner i fællesskab vil være med til at sikre fremtiden for et i øvrigt velfungerende mu-seumsvæsen. Museerne er med til at beva-re og udvikle landsdelens kulturelle egen-art, og det skulle de også meget gerne væ-re fremover.

Steen W. Andersen

Nordborg slot i 800 år

Bagsiden
om
forsiden

Nordborg - eller snarere Nørborg - har været betegnelsen for en borg, en bebyggelse, et landsogn, et hertugdømme, et amt, en flække og en stationsby. I middelalderen og frem til 1600-årene kaldtes bebyggelsen omkring slottet for Købing. I nutiden er Nordborg betegnelse for både byen og storkommunen.

Grundlæggelsen af en borg på Nordals fortaber sig i historiens mørke, men borgen er under navnet Alsborg kendt fra første halvdel af 1100-årene. På dette tidspunkt var det en stærkt befæstet borg, som ofte blev brugt som statsfængsel. Således sad biskop Valdemar af Slesvig fængslet her 1192-98. I en omtale af dette fangenskab benævnes borgen for første gang som Nordborg Slot. I midten af 1200-årene var en af de danske konger, Erik Glipping, fange på Nordborg. En anden dansk konge, Erik af Pommern, belejrede Nordborg Slot i 1410.

I 1571 arvede Hertug Hans af Sønderborg Nordborg Slot, og hans efterslægt oprettede det nordborgske hertugdømme. I 1665 nedbrændte det middelalderlige slot, og kun det kraftige, grundmurede tårn stod tilbage. Slottet blev genopbygget i 1678-88 og var en værdig ramme om hertugfamiliens liv frem

til 1729, da Nordborg len blev overdraget til den danske krone.

Da slottet ophørte som hertugelig residens, tabte byen en del af sin glans. Den kongelige amtmand, der rykkede ind på slottet, havde ikke samme behov for hofembetsmænd som hertugen. I 1767 solgte den danske stat slottet til privateje. Dele af det blev nedbrudt, og folk fra byen hentede sten fra slotsgrunden til deres huse. I 1800-årene indrettedes hotel i hovedbygningen, og amtsretten fik lokale i en sidefløj.

Efter år 1900 fik de forfaldne bygninger nyt liv: Nordborg by købte området i 1909 og rejste nye bygninger på fundamenterne af det gamle slot. En tysk folkehøjskole indrettedes i 1910 og fyldte de nye rammer. I 1921 købet grosserer Johan Hansen, der stammede fra Als, Nordborg Slot, og en dansk efterskole har siden haft til huse her.

Den omskiftelige historie afspejler sig mange steder i bygningerne. Slottet fremtræder i dag med præg af imponant tysk villastil fra omkring 1910, men der er tilsat kraftige stænk fra barokslottet fra 1680erne i form af smukke sandstensportaler.

ia